

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 108 (17056)

2005 чылдың
сентябрь 27,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Эргим хүндүлүг чонум, ха-дуңма,
хүндүлүг хоочуннар, чалаткан
аалчылар!

Бөгүн бис төөгүлүг Даа кожуунуң 240 чыл оюнуң кайгамчык онза байырлалыңга киржир аас-кежиктиг болуп турар-дыр бис. Ынчангаш ооң-биле холбаштыр улуг-биче бүгү чөөн-хемчикчилерге база байырлалда киржил келген силер бүгүдөгү чүректин ханызындан изиг байырны чедирерин чөпшээрер көрүнер.

Тываның барыын талазынга төп улуг кожуун турган Даа кожуун 240 чылдарның дургузунда онза солун болгаш байлак төөгүлүг узун орукту чурттап эрткен. Ол Тываның төөгүзүңгө улуг черни ээлеп келген кожууннарның бирээзи.

240 чыл бурунгаар Даа кожуун, бүгү Тывага ышкаш, Амбын ноянга чагыртып турган. Ооң девискээри кончуг улуг турганын төөгү бадыткап турар. Ынчан ооң хүрээлениңге Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Өвүр кожууннарның девискээрлери хамааржып турган. Кожуунунуң таңма чери азы чагырга төвү Чадаананың Алды-Хүрээзинге турган.

XVIII чүс чылда Тываның девискээри Кыдат империяның составыңга кирген. 1756 чылдан 1911 чылга чедир тыва чон Манчыкыдаттын азы Цинь салгалының дарлалынын адаанга чораанын төөгүңү арыннары чугаалап турар. Ол үедө Тывага хүрээ-хииттер туттунуп эгелээн, XX чүс чылдың эгезинде оларның саны 30 ашкан. А эң-не улуг хүрээ комплекстери Самагалдайга болгаш Чадаанага турган. Чадаананың Алды, Үстүү хүрээлеринге барыын талакы кожууннарның чону чүдүп кээп тейлээринден аңгыда, олар культураның, өөредилгениң, үжүк-бижиктин төптөри турган. Сөөлүндө барып, төрө херээн башкаржып, күрүнө тургузушкунуңга киришкен төөгүлүг кижилерден үжүк-бижикти хүрээге шингээди, билип алганнар хөй болган. Тываның шажын эртемниг сураглыг лама-башкылары бо хүрээлерден үнгени таварылга эвес. Олар дээрге Чамзы-Камбы, Амырдаа Кешпи, Куулар Шымбай-оол, Куулар Орус дээш, оон-даа өскелер-дир.

Төгүңү кижилер тургузар болгай. Ынчангаш маңаа чүгле Даа кожуунуң эвес, а харын-даа бүгү Тываның бурунгаар деп-шилгезинге канчаар-даа аажок улуг көскү исти арттырган, бодунуң үезиниң кайгамчык мерген угаанның кижилерин, Даа кожуунуң XIX чүс чылдың төңчүзүндө болгаш XX чүс чылдың эгезинде тос дуугар нояны турган Хайдып Үгер-Даа, улуг угаанның болурга, чоннуң адап алганы Буурул ноянны база адазының ук-ызыгуурун салган Монгуш Буян-Бадырғыны, оларның төөгүлүг ролун бөгүн маңаа канчап сагынмас бис. Тыва күрүнениң бот-догуннаарыңга Даа кожуунуң тоску болгаш онгу

Даа кожуунуң 240 чыл оюнда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.ООРЖАКТЫҢ чугаазы

нояннары Хайдып Үгер-Даа, ооң оглу Хун ноян Монгуш Буян-Бадырғы адашкыларның чорудуп турган политиказы Тыва Арат Республиканы тургузарының үндезинин салган. Шак ындыг бурунгаар көрүштүг, мерген угаанның, эчис соруктуг кижилер Даа кожуундан үнгени кайгамчык онза төөгү, чоргаараның барымдаа-дыр.

1914 чылга чедир даштыкының, иштикиниң дарлалыңга тос эрэни көрүп чораан тыва чон Хун ноян Буян-Бадырғының дилег бижин езугаар Россияның хаан чагыргазының протекторат-харагалзалыңга "Урянхай край" деп ат-биле кирген болгай. Бүгү Тываның Тургузукчу хуралының даргазы, Даа кожуунуң Хун нояны Монгуш Буян-Бадырғының Тыва күрүнениң тургузушкунуңга кириген салышкыны үнелеп четтинмес.

Ооң-биле чергелештир Тываның экономиктиг, политиктиг, культурлуг хөгжүлдизинге улуг үлүгү кириген, Даа кожуундан төрүттүнүп үнген, көскү күрүнө ажил-дакчылары Сат Чурмит-Даажы, Куулар Дондук оларның ажил-чорудулгазы база Тываның төөгүзү-биле сырый тудуш. Тыва бижиктин үндезилекчизи, Барыын-Хемчиктин Ак чурттуг, моол, тибет дылдарны болгаш элээн каш даштыкы дылдарны үжүк-бижин билер, Үстүү-Хүрээниң эртемден ламазы чораан Монгуш Лопсан-Чимиттин адын канчап чоргаарал-биле адавазы!

Бо чылын Улуг Тиилелгениң 60 чыл оюн бүгү Россияга калбаа-биле демдеглер эртир-тир турда, немец-фашист эжелекчилерге удур Ада-чурттуң улуг дайынынче бүгү Тывадан 1943 чылдың сентябрь 1-де эки турачы оолдар, кыстар-биле кады Даа кожуундан айттанган 25 кижини бөгүн сактып, оларга черге чедир мөгөйбес аргавыс чок. Оларның 13-ү дайын шөлдеринге хайыралыг амы-тынындан чарлып, төрөөн чуртунче ээл келбээн, ында кезээ мөңгөде артып калганнар.

Даа кожуундан эки турачылар Вера Байлак, Сат Бурзекей, Монгуш Байыскыла болгаш өске-даа тайбын ишке база шылгараан маадырлар хөй. Ам бо хүнде бистиң аравыста чымыштыг болгаш буянның ажил-иште шымныккан, эрес-кежээ Вера Чүлдүмовна Байлак хып дээн чалынызында өске өөрү-биле кады немец-фашист эжелекчилерден Украинаның хоорай-суурларын хосташкаш, тайбың үедө шалыпчы ажил-иштиң ээзи, хөй уругларлыг маадыр ие, 80 хар ашкан-даа болза, адын мунуп алгаш, малын малдап чоруур, езулугла маадыр кижилер. Бодуңарны эки камнап, ам-даа бистиң аравыска хөй чылдарда чурттап-ла көрүңер, Вера Чүлдүмовна. Силерге черге чедир мөгөйип тур бис!

Бөгүн бис кожуунуң экономиказыңга, культура, социал амыдыралыңга улуг үлүү кирип келген хүндүлүг хоочуннарывыска мөгөйип, оларның аттарын чылы-биле адап, сактыр ужурул бис. Олар дээрге Чыраа-Бажының үндезилекчилери Монгуш Санчыжап, Көкей Шыырапович алыш-

кылар, Монгуш Белек Дошович, Куулар Манзырыкчы Тоннугович, Оолак Кара-Сал, Григорий Чүлдүмович, Сара Чыргай-ооловна Канчыыр-оолдар, Чыргакыдан: Монгуш Доктугу Допур-оолович, Хомушкы Хувискаал Сумбуевна, Донгак Настык-Доржу Сулдемович, Хорум-Дагдан: Сарылар Николай Очур-оолович, Монгуш Чулдум, Монгуш Келдегей, Ондар Кызылоол, Ховалыг Севилбаа Агбакаевна, Шемиден: Куулар Сечиклаа Ак-кысовна, Александр Допаевич Шаалы, Искрадан: Бири-Сана Чозан Чозутуевна, Монгуш Севилба, Хайыракандан: фронтучу Данзы-Белек Александр Чүлдүмович, Анна Арган-ооловна, Ревнюк Степан Павлович, фронтучу Пичен-оол Тимофей Кузечиевич, Сат Өнер Айыжыевич, Монгуш Алдын-кыс Сана-Байыровна, Дамба-Даржаа Салчак, эмчи Куулар Доржу Көк-оолович, Иймеден: Ондар Дудераа Лопсанович, Ооржак Тодаштай Көк-оолович, Баян-Таладан: Социалист Күш-ажылдың маадыры Ооржак Лопсанчал, Монгуш Сасык, механизатор Монгуш Манзат-оол Чимитович дээш, оон-даа өске хөй-хөй күш-ажылдың хоочуннары эмне-хаяжок. Чонуңарга, чурттуңарга бүгү күжүңерни харам чокка өргүп чораан болгай силер, хүндүлүг хоочуннарывыс, силерге черге чедир мөгөйдивис. Эки кылган ажил — элеп читпес алдар болуру-даа шын.

кайгамчык. Тываның баштайгы генералы Гессен Шома, Россияның Маадыры, онза байдалдарның уржуктарын чайладыр талазы-биле чаа яамыны Россияга организаптап тургускан Сергей Шойгу, баштайгы тыва цирк бөлүүнүң үндезилекчизи Владимир Оскал-оолга, Тываны делегейде алдаржыдып чоруур, баштайгы тыва этнограф, чогаалчы, төөгүчү эртемден Монгуш Кенин-Лопсан дээш, черле кымнарны чок дээр.

Даа кожуун уран чүүлге, чогаалга, эртемге, спортка салым-чаянныгларның чурту. Делегейни кайгаткан хөөмейжилер моон үнген: Монгуш Дакпай, Ак-оол Кара-Сал, Ооржак Хунаштаар-оол, Ырлаар-Маадыр-оол, хөөмейлээр Комбу, Сат Манчакай, кайгамчык цирк артизи Владимир Оскал-оол, композитор Ростислав Кенденбил, артист Александр Тавакай, чогаалчылар Олег Саган-оол, Олег Сувакпит, Екатерина Танова, баштайгы даг инженер Дадаар-оол Саңгыр-оолович Монгуш, философия эртемдени Наталья Дөжүлдеевна Ондар, алдарлыг мөгелер Арзылаң Чамыян, Араазай Комбу, Доруг-оол Монгуш, Американың Атланта хоорайга XXVI Олимпий оюннарыңга Россияның шилденек командазының кежигүңү мөгө Чечен-оол Монгуш, кикбоксингиге делегей чемпиону Мерген Монгуш болгаш өскелер-даа.

Кожуунуң аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан, күрүнө ажилының хоочуннары: Константин Канчыырович Дилгижек, Сергей Хөчөкович Красный, Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар, Анатолий Дүнчүнович Аржаалай, Валерий Степанович Борисов, Федор Григорьевич Баранов, Шулуу Даваевич Куулар, Дамдын Базыевич Кара-Сал, Доктугу Допур-оолович Монгуш, Николай Сүрүнович Бойду, Иван Максимович Сувандии, Чылбаа Хелеевич Ооржак, Борис Баданович Чюдюк, Дамдын Санчаевич Куулар, Василий Дудукленович Монгуш, Макара Бавукович Донгак, Серен-Доржу Дамдынович Ондар база комсомол ажилдакчылары Хожур-оол Эренчинович Монгуш, Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак, Лакпа Зоя, Март-оол Донгак болгаш өскелер-даа Чөөн-Хемчик кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг үлүү киригеннер.

Даа кожуунуң кайгамчык алдар-хүндүткелдиг, чонунуң чоргаарланып чорууру, аныяк салгалдарга үлегер-чижектег чеже-чеже төлептиг кижилерин чок дээр! Оларның аттарын чезезин-даа маңаа адап-суураага тэттүнмес. Ынчангаш күрүнениң алдын номунда ады кирген алдар-сураглыг кижилерниң аттарының чамдызын база катап маңаа адап көрей. Олар дээрге "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүнө номунда аттары алдын үжүктөр-биле сиилбиттинген: Монгуш Буян-Бадырғы, Дондук Куулар, Сат Чурмит-Дажи, Сергей Шойгу, Лопсанчал Ооржак, Монгуш Чола, Танов Седип-оол, Куулар Дамдын, Шулуу Куулар, Артас Монгуш,

Байырлыг чыскаал үезинде.

Даа кожуун — кодан сыңмас малмаганныг, барба сыңмас бай тараалыг черлерниң бирээзи. Улус ажил-агыяның кол адыры болур көдээ ажил-агыяда эрескежээ ажилы-биле шылгарар чораан кижилерниң дугайында чогаалдар безин бижиттинген. Тайбың иштиң маадырларының чамдызы аравыста чок-даа бол, оларның салгакчылары бөгүн бистиң чанывыста, адаларының алдарлыг ижин уламчылап чоруурлар. Алдын холдуг ус-дарган, тараа шөлдеринге суг бугаларын эң баштай изеп үндүрген Даржаа Кара-Сал, Тываның алдарлыг малчынары Ооржак Чываажыкович Лопсанчал, Чола Допур-оолович Монгуш болгаш оон-даа ыңай, 100 баш хойдан 100 ажыг хураганнарны өстүрүп чораан, ат-сураа республика иштинге динмирет турган кижилер эвээш эвес.

Өске-даа адырларда бүдүн Тывага, харын-даа Россияга ат-сураа алган кижилер Даа кожуунуң төлдери болганы

(Уланчызы 2-ги арында).

Даа кожууннуң 240 чыл оюнда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Байыскылаң Монгуш, Гессен Шома, Кара-Сал Пириңлей, Лопсаң-Чимит Монгуш, Монгуш Кенин-Лопсан, Ростислав Кенденбил, Владимир Оскал-оол, Олег Саган-оол, Алдын-кыс Монгуш, Александр Шаалы болгаш оон-даа өске хөй-хөй төлөптүг кижилер-дир. Даа кожуундан алдын номда 34 кижиниң ады кирипкен.

Даа кожууннуң девискээринде төөгүнүң болгаш бойдустан тураскаалдыг черлери эвээш эвес. Оларның санынга Үстүү-Хүрээ, Алды-Хүрээ, Кегээн-Булак аржаанын, Чадаананың хөмүр-даш уургайын хамаарыштырып болур.

Бажың-Алаак чоогунда кайгамчык казымал байлак — хөмүр-даш чаштынып чыдар деп чүүлдү 1953 чылда тодарып тыпкан. Ынчалза-даа уургайны долузу-биле чүгле 1964 чылда күчүлүг техниканың дузазы-биле ажылгалга кирип шыдаан. Бүдүрүлгениң хоочуннарының аттарын маңаа адаары артык эвес: олар дээрге, 20 харлыындан эгелээш, чер иштинге хөмүр сөөрткөн “демир аъттарны” башкарып турган Татьяна Кондратьевна Сидорова, “Улустарның найыралы” орденниң эдилекчизи Владимир Сандыгыевич Монгуш, экскаватор машинизи Андрей Павлович Куршаков, Сергей Кызыл-оолович Монгуш болгаш өске-даа хөй-хөй дагжылар-дыр.

Даа кожуунга төрүттүнүп өскөн төлөптүг кижилер бөгүнгү салгалдарыңа үлегер-

чижек болуп турары тодаргай. Ынчангаш өгбелериниң бурунгаар хөгжүдүп, сайзырадып чорааны Даа кожууннуң бөгүнгү чурттакчылары — чөөн-хемчикчилер төрөөн кожуунунуң сайзыралын бедик деңгелге тудар дээш бүгү күжүн салып турар дизе частырыг болбас. Даа кожууннуң бөгүнгү амыдырал деңгели, ажыл-агыйы Тываның кайы-даа кожуунундан дудак чок, чаагай өзүлделик болуп турары өөрүнчүг.

Рынок экономиказының шилчилгелиг үе-чадаларында Чөөн-Хемчик кожууннуң социал-экономика байдаты кудулаваан, харын-даа чамдык талаларда көдүрлүүшкүннү көргүзүглери бар. Кожууннуң чурттакчы чону бүгү Россияда болуп турар демократтыг чаартылгаларын уjur-утказын шын билип, амгы бизнестин, экономика чижилгениң чажыттарын шиңгээдип ап, үениң негелделеринден чыдып калбайн турарлар. Бүгү чуртта ышкаш, бергелер бары билдингир. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчиктин чону чурттуң Президентизи В.В. Путинниң яды-түреңги чорукту ажып эртер талазы-биле салган сорулгаларын амыдыралга боттандыра дээш, аңаа дүүштүр кожуун, суму, суур, өг-бүле аайы-биле тускай программалыг ажылдап, чурттап турарлар. Ынчангаш 2010 чылга чедир чурттуң экономиказының өзүлде хемчээлин ийи катап улгаттыра дээн улуг ажыл-херекке чөөн-хемчикчилер төлөптүг үлүүн кириери чугаажок.

Эң ылангыя бо айның 5-тин хунунде В.В. Путинниң кадык камгалалы, эртем, өөредилге, чуртталга бажыңнарының тудуу, көдээниң сайзыралының талазы-биле салган социал сорулгаларын Чөөн-Хемчиктин чону изиг деткиишкин-биле

Бичини «гусарлар».

хүлээп алган, аңаа үндезилээш, амыдырал-чуртталганың шынары моон-даа соңгаар экижири чугаажок. Ынчангаш амгы үеде кышка хынамчалыг белеткел, тараа, картофель, ногаа ажаалдазы, мал-маган бажын болгаш ооң продуктулуун өстүрери дээн ышкаш, өске-даа хун бүрүдеги хөй чымыштыг ажылдарга Чөөн-Хемчиктин чонунуң тура-соруу улам дыңзып, хей-аьды

көдүрлүүн күзеп каайн.

Алдарлыг өгбелериниң адын сыкпайн, улугларының угун салбайн, оларның үлегер-чижээ-биле төрөөн кожуунун өрү көдүрүп чоруур бистиң үежилеривис, аныяк салгалдарывыс — силерниң эрес-кежээ, шалыпчы ажыл-ижиңер, ус-шевер уран талантыңар дээш Чөөн-Хемчиктин төлөптүг чону — силер бүгүдеге мөгөөрин чөпшээрер көрүңер.

Төөгүлүг 240 чылдарның өшпес чырык оттары силерниң чүректериңерге кезээде хып, силерниң бүгү-ле ажыл-хе-

ректериңерге хей-аьтты, быжыг тура-соруку чүглээр болзун! Ынчангаш, эргим чөөн-хемчикчилер, кожуун баштыңы хундүлүг Никита Хокпалдаевич, Хурал даргазы Анатолий Начын-оолович! Даа кожууннуң 240 чыл ою-биле силер бүгүдеге чүректин ханызындан изиг байыры туптушаан, Чөөн-Хемчиктин улуг-бичи бүгү чонунга аас-кежиктиг, олчомактыг, бедик сул-

делиг болурун, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазыңа чаагай-чаагай чедишкиннерни күзээр-дир мен.

Улуг байырлал-биле, эргим чонум! Кожуунувус ам-даа хөгжүп сайзырап, мандып-делгереп турзун!

2005 чылдың сентябрь 23,
Чадаана хоорай.

Даа кожууннуң 240 чыл болган байырлалы

Чаа №4 школань хүлээп алган соонда аалчылар тарап тур.

Кудумчуда ол-бо шуушкан кижилерниң арын-шырайын өөрүшкү-маңай долган. Олар төрөөн кожуунунуң 240 чыл болган байырлалының эгелээрин четтикпейн манап турган. Бот дугайты Чадаана хоорайны долгандыр топтап көрүп, 240 чыл бурунгаар бо черге чүү бооп турганын сагыжымга чуруурун оралдаштым. Ынчан бо черге каш-ла каас-коя ак өглер турган чадавас. Оларның чанынга маньжур-кыдат, моол, тыва ызыгууртан нояннар чонну чагырарыңа, үндүрүг хавырарыңа эпиг болзун дээш Даа кожуунну тургускан чарлыктарны хөй чон мурнунга номчуп турган чадавас. Ол чорук дыкка улуг девискээрин чонун каттыштырган, административтиг төптү тургускан депшигелиг хемчег болганы чугаажок.

Оон бээр 240 чыл эртенде, сентябрь 23-те, байырлал база-ла чаа ажыдышкыннар-биле эгелээ. Чадаана хоорайга №4 чаа школань ажыдышкынынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, Чазаа Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов, Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазы Н.Х.Куулар, ооң социал политика талазы-биле

оралакчызы Х.Б.Ооржак, ук чаа школань директору Урана Очур-ооловна Кара-Сал, ол школага өөренир өөреникчилер киришкен. Орус дыл башкызы Катерина Өнер-ооловна Кууларның удуртулгазы-биле өөреникчилер келген даргаларга, тудугжуларга чаа школа дээш өөрүп четтирип, байыр чедирген сөстөрни чугаалап, солун концерт номерлерин бараалгатканнар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, чурттакчы чону хөй, өөреникчилер саны чылдың-на көвүдөп турар Чадаана хоорайга №4 чаа школань тутканы кончуг чогуур өйүндө болганын онзалап демдеглээ. Ол дээрге хоорайның өзүп, сайзырап турарының демдээ. Ынчангаш ол школань туткан тудугжуларга, аңаа киржилгелиг болган дарга-бош-каларга, ада-иелерге өөрүп четтиргенин илереткен. Тудугжулар бригадири Эдуард Тержанян сөс алгаш, оларның ажылы кижилерге ол хире өөрүшкүнү экелгениңе чоргаарланып, өөреникчилерниң өөрүшкүзүн үлежит, аларга эки өөренирин күзээт. Байыр чедиришкиннери, чылыг күзээшкиннер соонда чаа школань лентазын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, Тыва Республика-

Сентябрь 23-түң хуну. Чадаана хоорай кудумчуларында “Даа кожууннуң 240 чыл болган байырлалы”, “Байырлал-биле, эргим чонувус” болгаш өске-даа хөй лозуңарны кудумчуларында аскан, оларның-биле кады өң-баазын хөй туктар-биле каастаныпкан байырлал-шинчи кире берген турган.

ның Чазааның Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол, Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге яамызының сайыды А.П.Морозов болгаш өскелер-даа кескен. Школа коңгазының кыйгызы-биле аалчылар болгаш өөреникчилер чаа школань ишти-биле танышкан.

Шак-ла ынчаар Чадаана хоорайга кырганнар бажыңы, “Жарки” деп садыг-аалчылар бажыңы, “Найырал” деп садыг, “Өр” деп КУБ ажыттыңан.

Дүштекиниң 14 шакта Чадаана хоорайның кол кудумчунга байырлыг чыскаал эгелээ. “Монгуш Мерген-Херел” аттыг культура бажыңының мурнунда бедик чараш индирни тургускан. Ооң кырын ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ооң оралакчызы Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының даргазы Д.К.Х.Ооржак, Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазы Н.Х.Куулар болгаш өскелер-даа ээлепкен. Тыва Республикада эң улуг Даа кожууннуң тургустунганындан бээр 240 чыл болган оюн таварыштыр байырлыг чыскаалдың эгелээрин Чөөн-Хемчиктин кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Хевеңмаа Байыровна Ооржак чарлапкан:

Өгбелерниң бурун шагда
Өзүн салып тургусканы
Ажыл-ишчи чонум чурту
Даа кожуун делгерезин!

Ыры-хөгжүмнүң адаа-биле индирже чоокшулап олурган колонаның мурнундан Чөөн-Хемчиктин шериг комиссариатының комиссары майор Валерий Чистагашев шериг езу-биле индирге чоокшулап кээп:

— Эш Чөөн-Хемчиктин кожуун чагыргазының даргазы, Чөөн-Хемчик кожууннуң ажыл-ишчи коллективтери Даа кожууннуң

тургустунганындан бээр 240 чыл болган оюнга тураскааткан байырлыг чыскаалды эгелээринге белең! — деп, кожуун чагыргазының даргазы Н.Х.Кууларга илеткеди. Дарга илеткеди хүлээп алгаш, байырлыг чыскаалды эгелээрин дужаады. Чөөн-Хемчиктин шериг комиссариатының комиссары майор Чистагашев чыскаалче көрнүп келгеш: “Колонна, кылаштап марш! — деп командадылды.

Бир дугаарында Чөөн-Хем-

ниг 26 кижы барын кысказы-биле тайылбырлаан.

Дараазында чараш гусар хептер-биле чүмнөнгөн өөреникчи оолдар, кыстар эртти. Оларның соо-биле Чөөн-Хемчиктин шериг комиссариатының ажылдакчылары чоруп орган. Оларны Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Вера Чулдүмовна Байлак баштап чораан. Дараазында индирже Чөөн-Хемчик кожууннуң культура килдизиниң ажылдакчылары удуртукчузу Мерген Куу-

«Жарки» садыг-аалчылар бажыңының ажыдышкыны.

чиктин ишти херектер эргелелин ажылдакчылары парад хептерлиг марштап чоруп олурганнар. Ыа аразында чарлакчы байырланчыг үн-биле ук албан чериниң 1945 чылда 9-ла кижы составтыг тургустунганын чыылганнарга дыңнадып, аңаа ажылдап чораан алдарлыг кижилерни адап, амгы үеде ында 86 кижы ажылдап турарын, дээди юрист эртемниг — 8, ортумак юрист эртемниг — 17, дээди өөредилге черлеринде өөренип турар — 4, ортумак өөредилге черинде өөренип турар — 3, тускай эртем-

ларга баштапкан чоокшулап орган. Ол аразында чарлакчы өткүт үн-биле чыскаалда чоруп орап Чадаанада уругарның хөгжүм школазының, төпчүткен библиотекалар, кино болгаш культура ажылдакчыларының күш-ажылчы чедишкиннерин адап санап, хоочун культура ажылдакчылары Н.Ш.Монгуш, Т.С.Кара-Сал, Ф.С.Күжүгет болгаш өскелерни-даа адап, мактап, чогаадыкчы оруу ам-даа узун боорун күзеп турду.

(Уланчызы 4-кү арында).

Республиканың чонунга Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының коллегиязының кыйгыры!

Республиканың экономиктиг, социал хөгжүлдеси ооң чонунун амыдырал-чуртталгазы кол байлаавыс — ыдыктыг малывыстың, азыраан малывыстың баш санындан болгаш ооң эът, сүт, өске-даа продукциязындан кол хамаарылгалыг дээрзинге чигзинип турбас.

Мал бажын, ооң продукциязын өстүреринге чарыгдалдың кезик-чамдызын Россияның, республиканың саң-хөөзүндөн деткимче акшаландырышкын кылдыр коллективтиг бүдүрүлгелерге, кооперативтерге база арат ажил-агыйларга эгидип берип турар.

Келир чылда чонун хуу дуздал ажил-агыйына Россияның бюджетинден саң-хөө деткимчезин бирги ээлчегде көргүзөр дугайында Россияның көдээ ажил-агый сайыды А.В.Гордеевтиң медеглелинге бүзүрөп турар бис.

Саң-хөө деткимчезин алыры-биле,

бистиң талавыстан, мал бажының, ооң продукциязының учет, отчедун шын саннар-биле бадыткап, кожууннарның статистика килдистеринге ону өй-шаанда дужаары негеттинип турар. Ол эң кол негелде-дир.

Коллективтиг бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң арат ажил-агыйларның удурткучулары база сумулар администрациялары ол негелдени хажыдышкын чок күүседирин хандыраар ужурлуг.

Ынчангаш, ыдыктыг малывыска хумагалыг болуп, ону чемге, янзы-бүрү байыр-дойга кээргел чокка хыдып, эътке хереглээрин эвээжедип тургаш, ылаңгыя төрүүр кыс малды камгалап, оон чаш төлүн онча-менди өстүрүп база малдың өлүп хораарын болгаш өске-даа когаралдарны кызырып тургаш, чоокку 2-3 чылда малдың баш санын дүргени-биле өстүрерин чедип алырынче республиканың чонун, көдээ ишчилерин кыйгырдывыс!

Тус черниң бот-башкарылгазында

РЕФОРМАНЫ ДҮРГЕДЕДИРИ ДЭЭШ АЖЫЛДААР

Эрткен неделяның эгезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак "Россия Федерациязының тус черниң бот-башкарылга эргелелин организаастаарының ниити принциптериниң дугайында" № 131 Федералдык хоойлуну боттандырышкын талазы-биле ведомстволар аразында комиссияны ээлчеглиг хуралын эрттирген.

Комиссияның хуралына Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгактың №131 Федералдык хоойлунун негелдезинге дүүштүр найысылалда тус черниң бот-башкарылга эргелелинниң органнарында реформаның чоруп турарының дугайында отчедун дыңнаан. Тус чер хуралдарының соңгулдаларының бирги чадазы доозулган соонда, күүседикчи органнар ажилдап турар болгаш катап тургустунган муниципалитеттерниң мурнунга чижек-эрге-хоойлу баазаны тургузар сорулгалар салдынып турар база келир чылдың бюджетин тургузарына муниципалдык тургузуу бүрүзүнү баазаны үндүрүг онаарының санаашкынын чорудар.

Хуралдан илерээни болза, найысылалдың чыгырдазында онза мактангып чүве тывылбаан. Республикада ортумак көрдүнген хемчеглерниң күүселдезинден Кызыл хоорай 15 хуу чыдып каап турар. Чазак Даргазының медеглээни-биле алырга, ажилды доктаамал система чок болгаш улуг күш үндүрбейн чорудуп турар. Ол талазы-биле мону чугаалаарга четчир, мэрия амга чедир черниң ончалалын, эргелелдин деңгели-биле ооң кадастрлыг медедээ болгаш черлер аразын медеглээриниң кызыгаарларын дооспаан база юридиктиг болгаш хуу кижилерниң шимчeves хөреңгизиниң объектилерин бүртүкээри ол шупту муниципалитет бюджетин долдураарының үндезини. Мындыг чүүл тодараттыгын, чижээлээрге, Кызыл хоорайда 20

муңга чер бар, ооң чүгле 1,9 муңга черге үндүрүг онаап турар азы онун бир кезинге. Ооң түңнелинде, хоорай бюджетиниң орулганы, чарыгдалдың үштүн бир кезин дуглап турар, артканын дотациядан ап турар. Эргелеп-башкарылганың чаа органнарының ажил-чорудулганын хандыраар 45 эргежок чугула чижек-эрге-хоойлу актыларының чүгле 12-ин хүлээп алган, а артканын чаа ажилдап кылып турар.

Ш.Д.Ооржак хуралдың түңнелин үндүрүп тургаш чурттуң Президентизи реформаны чорударының хуусаазын 2008 чылга чедир чылдырган-даа болза, № 131 Федералдык хоойлуну амыдыралга боттандыраар талазы-биле ажилды идепкейждери чугула деп медеглээш, 2006 чылдың январь 1-ге чедир республиканың муниципалдык тургузуулар бүрүзү бюджеттиң үш деңгелинде кирер системага белеп турар болгаш чурттакчылыг суур бүрүзү бодунуң чаагай амыдыралы дээш херек кырында долу харысалганы бодунга алыры болур.

Муниципализацияны дүргедедири элээн каш чылдагааннарны хүлээндирип турар. Бир-ле дугаарында, Чазак Даргазының сагындырганы болза, №131 Федералдык хоойлуну ажыглап киреринге, эргелеп-башкарылганың системасын тургузар талазы-биле республикада аргадуржулга болгаш практиктиг ажил-херектер бар. Республиканың эгелекчи саналы-биле 1996 чылда

бюджеттиң эң адаккы деңгелин суурдан эгелеп тургузарының болгаш күүседириниң арга-дуржулгазын шиңгээдип алырын шенедивис. 2000 чылда кожуун чагыргаларының даргаларын үстүндөн, республика Баштыңының чарлыгы-биле томуйлаарының дугайында референдумну эрттирдивис. Ынчалза-даа Россия хоойлужудулганында ыңдыг чүүл кирбээн дээш политиктиг оппозиция судка чаргылдажып тургаш үзе шаап каапкан. Федералдык төптүн айтышкыны-биле, ам бо чүүлду катап эгелеп турарывыс ол.

Ийи дугаарында, эң-не кол чылдагаан болуп турар чүүл, тус черниң бот-башкарылга эргелелинниң реформазын дүргедедир ужурлуг бис, чүге дээрге, бюджеттиң үш деңгелинде дүрген кирген муниципалдык тургузууларга болгаш регионнарда Россияның Чазак идиг бээри-биле улуг акша деткимчезин азаап турар.

Эң сөөлү үш дугаарында, тодаргайлаарга. Муниципалдык тургузуунуң эң-не адааңдан эгелеп чурттуң бюджетин тургузар чаа принцип — тус черниң бюджетин федералдык деңгелге камгалаар арга тургустунуп кээр болгаш түңнелинде чурттакчылыг суур бүрүзү долу деңгештирген саң-хөө документилиг болур. Эң сөөлүнде онза кичээнгей салыр чүүл болза, РФ-тиң Саң-хөө яамызы субвенция болгаш компенсация санаарда, ооң баазына чаа тус чер органнарының 2006 чылда чарыгдалының хемчээлинге дүүштүр алыр. Федералдык Чазак келир чылын №131 Федералдык хоойлуну акшаландыраарын көрдүнген деңгелинде бадыраар эргежи чок.

Т.САЯ.

Интернеттен медеэлер

ПУТИНГЕ КАНДЫГ АЙТЫРЫГЛАРНЫ САЛЫП ТУРАРЫЛ?

Владимир Путинге айтырыглар шакта 10 муң дыңнадыг дүргенниг www.presidentline.ru сайтка кээп турар.

Күрүне баштыңы оларның чамдызынга харыыны бөгүн, сентябрь 27-де, эртер "дорт" эфирге бээр. Российжилер Путинден АКШ-та шуурганнар эрте-даа берген болза, Россияда бензин өртээ чүге өзүп турарын билип алыксап турарлар.

НТВ телекомпанияның дамчытканындан алырга, российжилерни милицияда саттынар чорук, дүжүметтерниң хээлиненчээ, а ол ышкаш амы-хууда айтырыглары: чурттаар оран-сава, кири бижидилге, хамааты байдалды алыры сагыш човадып турар. Оон аңгыда, 2008 чылдың соонда Путинниң планнары кандыгыл дээрзи база онза сонуургалда.

КОМПОЗИТОРЛАР БАЖЫҢЫНГА ХУРАЛДЫН ТҮҢНЕЛИ – ДЕМОКРАТТАР КАТТЫШКАННАР

"Яблоко" партиязының улуг-хүнде болуп эрткен конференциязынга Москваның хоорай думазынче удавас болур соңгулдаларга "Барыын күштер эвилели"-биле каттыжарының дугайында айтырыгларны шиитпирлээн.

Хей шак дургузунда үргүлчүлээн дискусияларының соонда ниити даңзызының дугайында шиитпирни мүн-не хүлээп алган. Түңнелдерниң дугайында ийи партияның баштыңнары боттары дыңнаткан. Григорий Явлинский биле Никита Белых журналистерге медеглел кылганнар.

Москоордумаже соңгулдаларга "Яблоко" биле "Барыын күштер эвилелиниң" амгы каттышкан даңзызы Күрүне Думазынче удавас болур соңгулдаларга белеткел болур ужурлуг. Ол белеткелдерге партиялар үр болгаш мунчулушкунуг чедип келгенер. Эрткен неделяның эгезинде партияларның удурткучулары Москоордумаже соңгулдаларга "Барыын күштер эвилели" "Яблоконуң" даңзызы-биле кирер деп дугурушканнар, ол дээш "Яблоко" соңгулда даңзызында бирги одуругну "Барыын күштер эвилелиниң" төлээзинге бээр ужурлуг. Тодаргай фамилияның талазы-биле безин дугуржулга чедип алдыңан турган, ынчалза-даа хамык чүүлду "Барыын күштер эвилелиниң" субботада эрткен съездизи будап каапкан. Аңаа бирги одуругну "Барыын күштер эвилелиниң" баштыңы Никита Белых ээлээр деп шиитпирни хүлээп алган.

Бодавыже, ук шиитпир "яблокожуларның" сеткилинге таарышпаан хире. Улуг-хүннүң эртенинден тура Явлинский биле Белыхтың аразына сумележишкинер эгелээн. Адактың соонда даңзыны "Барыын күштер эвилелиниң" баштыңы эвес, а ооң эңгин кежигүннериниң бирээзи — Москоордуманың депутады Иван Новицкий баштаар деп шиитпирге келгенер. Ийги одуругну "Яблокодан" кандидат, база-ла Москоордуманың депутады Бунимович ээлээр.

Григорий Явлинский биле Никита Белых хайгаарал чөвүлелин баштаар деп чүүл билдине берген. Москоордумаже соңгулдаларда олар Новицкий биле Бунимовичиниң бүзүрөттүрген кижилери болурлар.

УКРАИНАДА БАЗА КАТАП ЮЩЕНКОНУН ХОРАННАНЫШКЫНЫН СОНУУРГАП ЭГЕЛЭЭН

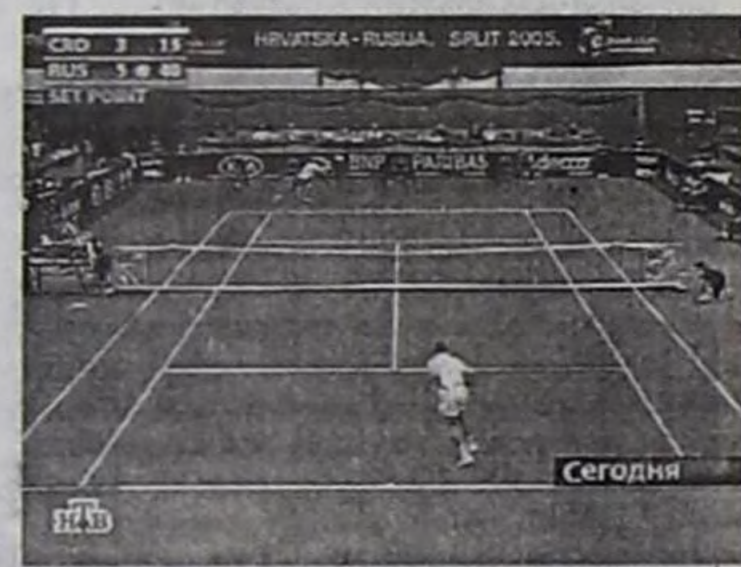

Чиңгине прокуратура болгаш өске-даа эрге-хоойлу камгалаар органнар хораннанышкының фактызын тодарадыры-биле анализтер дужаарын Виктор Ющенкога саналдавын турганнар. Ол дугайын улуг-хүнде президентиниң секретариатының баштыңы Олег Рыбачук журналистерге дыңнаткан.

Ооң чугаазы-биле алырга, Ющенко чаңгыс эвес удаа "даштыкы чурттарның лабораторияларына эксперт шинчилелдерин чорудары-биле майыктарны берип турган". А эрге-хоойлу камгалаар органнар чүгле ам кээп Виктор Ющенкоң кежинге болгаш ханынга чоруткан шинчилелдерниң түңнелдерин бээрин дилээн дилегни кириген. "Президент бүгү эргежок чугула анализтерни бээринге белеп болгаш ооң болуп болгу дег хораннанышкының дугайында херекке боттуту истелгени чорударын негезин" дээрзин Рыбачук бадыткаан. "Шак мындыг чергелиг ыгыт-дааштыг херектиң ажыдышкыны Чиңгине прокуратурага алдар-аттың болгаш профессионал шылгалданың херээ болур деп Ющенко санап турар" деп, президентиниң секретариатының удурткучузу медеглээн.

2004 чылдың сентябрь 10-да Виктор Ющенко "Рудольфинерхаус" деп австрия клиникага четкен, ук клиниканың эмчилери аңаа токсиннерни хораннанышкыны-биле тывылган "каданнаан панкреатит" деп диагносту үндүрген. Оларның үндүрген түңнелинге дүүштүр алырга, кадыкшылдың баксыраашкынын "аар вирус инфекциязы болгаш аш-чем продуктуларына таварышпас химиктиг бүдүмелдер" болдурган болуп турар. Декабрь 11-де "Рудольфинерхаус" деп австрия клиниканың удурткучузу Михалъ Цимпфер Ющенкоңу диоксин-биле хораннаан деп дыңнаткан, ол дугайын РИТА-СЭТА дамчыткан.

ДЭВИСТИН КУБОГУ МЫНЧААР ЧЕРЛЕ ДООЗУЛБАЙН КЕЛГЕН

Эрткен улуг-хүнде Сплитте эртип турар Дэвистиң Кубогунуң финалчылары илерээн.

Турнирнин үшкү хүнүнде Словакияның болгаш Аргентинаның чыынды командаларының аразына күш шенээшкени европажыларның тиелелгези-биле доозулган. Түңнел оюнче бодунуң командазын Доминик Хрбаты аргентин Гильермо Корриону уткаш, кириген. Ийи шак ажыг уламчылаан оюннуң ниити саны 7:6 (7:2), 6:2, 6:3.

А ооң бетинде база бир финалчы илерээн. Дмитрий Турсунов хорват Иво Карловичини тиелезе-даа, Россияның чыынды командазы чүгле ийи санныг болган.

Шак мынчалдыр, Дэвистиң Кубогу дээш түңнел оюнда Хорватияның болгаш Словакияның теннисчилери ужуражырлар. Дэвистиң Кубогунуң тыптып келгени 13 чыл төөгүзүнүң дургузунда ат-алдарлыг маргылдааның түңнелинде ийи команданың кайызы-даа бирги удаа кирип турар.

www.ntv.ru

Даа кожуунуң 240 чыл оюнда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-2-ги арын-нарда).

Оон дараазында чүгле Чөөн-Хемчик кожуунда эвес, бүгү республикада эки ажилдыг деп санадып турар Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң ажилдакчылары чоруп орган. Бо

рээжен хүлээлгезин күүседип шыдап турду.

Дараазында уругларның спорт школазының коллективи мөге Долаан Доржукайның удуртулгазы-биле чоруп орган. Ук школада янзы-бүрү спортчу хевирлерни 32 тренер башкыларның ажилдап ту-

Кырганнар бажыңның ажыдышкын лентазын кезип турары.

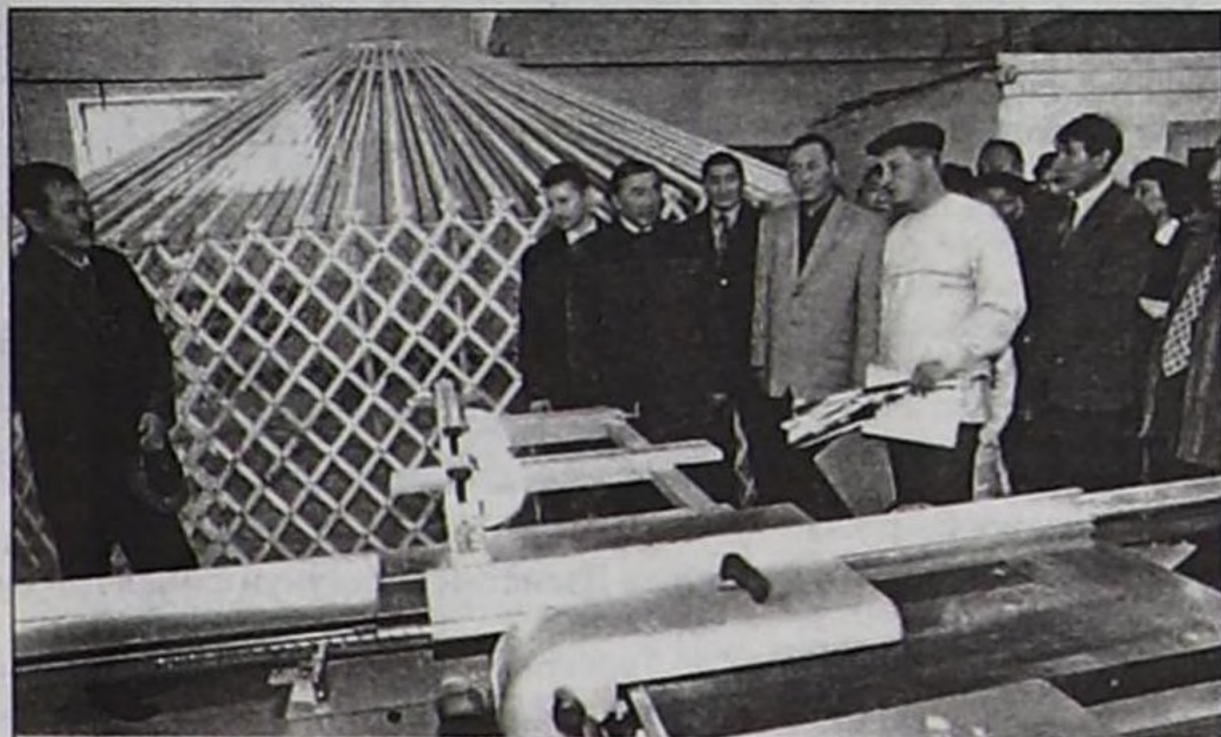
коллективте 153 кижича хаара тутунган. Бир чылда бараан саарылгазын 45 млн. рубль чедирген. Шеми, Чыргакы, Чыраа-Бажы, Хорум-Даг, Элдиг-Хем, Теве-Хая, Хайыракан, Бажың-Алаак суурларда амгы үениң негелделеринге дүүшкен садыгларны ажиткан. Ук коллективти оң удуртукчузу Роза Доржуевна Дега баштап чораан.

Ажил-ишчи коллектив бүрүзү индирже чоокшулап ора, индирде турар удуртукчуларже болгаш чыылган чонче хол чайып, байырлыг езу-биле «ураалап» чорааннар. Дараазында үндүрүг, казначейство, суд ажилдакчылары эрти. Чадааның № 6 өрт албанының ажилдакчылары, Чадааның арга-арыг ажил-агыянының ажилдакчылары чаңгыс аай шериг хептиг болганы-биле өскелерден элээн онзагай эрттилер. Чөөн-Хемчиктин кожуун чагыргазының өөредилге килдизинин чыскаалын хоочун удуртукчу Татьяна Маңнай-ооловна Куулар баштап чоруп орган. Кожуунда дээди категориялыг 5, бирги категорияны камгалап алган 10 школа барын чарлакчы дыңнадып четтиге каапты. Күш-ажылчы коллективтерниң хөйүндөн оларның дугайында кыска дыңнадыглар кылыры дыка берге. Ынчалза-даа адын айтырып ал четтиклээним өткүт үнүг анык хе-

рарын, 34 чылдың дургузунда олар 2 делегей чергелиг спорт мастерлерин, Россияның алдарлыг 1 спорт мастерин, ССРЭ-ниң болгаш Россияның 60 спорт мастерлерин, 500 спорт мастерлеринге кандидаттарны белеткээн. Оларның аразында кикбоксингиге делегей чемпиону Мерген Монгуштуң бары ук кожуунга чоргаарал дээрзин чарлакчы база-ла дыңнады каапты.

Дараазында индир баары-биле Чөөн-Хемчик кожуунун сумулары эртип эгеледи. Бир дугаарында Теве-Хая сумузу эррти. Ийи дугаарында Иймениң суму чагыргазының коллективи чоруп орган. Оларның эң мурнунда чоокта чаа сонгуктан суму чагырыкчызы Үдүүлү Сүктөркович Ондар тыва торгу тонуг, дошкалыг бөрттүг, кадыг идиктиг чораан. Анык чагырыкчының келир үеде ажилыга кандыг хамаарылгалыг болурун ол байдал көргүзүп турду. Оларның соо-биле Баян-Тала, Шеми, Чыргакы, Хорум-Даг дээш, суму бүрүзү бир-ле онзагай байдал-биле байырлыг чыскаалды эрткен. Байырлыг чыскаал канчаар-даа аажок солун кылдыр эртип, аңаа Чөөн-Хемчик кожуунуң бүгү-ле чедишкени, арны көстүп, байырлыг ыр-шоор диңмиттелип турган.

Борис ОНДАР.

«Юрта» КУБ-туң чаа станоктары-биле аалчылар таныжып тур.

Чаа садыг ажыдышкыны.

«Журналист» сеткүүлдүң арыннарындан Тарифтер, чагыдылга болгаш провинция солуннарының салымының дугайында

Сентябрь 1-ден эгелеп чагыдылга үндүрүлгелерин чедирериниң чаа санаашкын методиказы Россияда ажилдап эгелээр. Ооң ажылгалы «Россияның почтазы» деп аттыг нарын системаның эргелеп-башкарылга системазын бөдүүнчүдөр, а ол ышкаш ооң орулгалыг чоруун бедидер деп санап турар. Бедик-ле сорулгалар аа. Ынчалзажок, 2006 чылдың чагыдылга кампаниязының чаа өртектерин көрүп кааш, провинция солуннарының редакторлары бажын тутунар ужурга таварышканнар. Оларның санап турары-биле алырга, дыка хөй хоорай солуннары хагдынарының айылынга чыгадып кээр.

Байдалдан канчаар үнерил?

Шахты хоорайда үнүп турар солуннарының бирээзиниң редактору Л.В. Полякова:

Чедирилге өртект-үнезиниң санаашкынының чаа методиказы-биле алырга, редакцияның почта ачы-дузазы дээш чарыгдалдары ортумаа-биле 65 хууга өзер. А чамдык таварылгаларда, харын-даа 90 хуу чедип турар. 8 арын шөлдүг чаңылчаан майыктың солуну 26 грамм болур. Ынчал кээр-ге, ооң чедирилге өртект-үнезин мындыг формула-биле санаар апаар: 58 көп. +30 көп. + 30 көп. 18 хуунуң үндүрүүн немей санаары-выска, 1 рубль 39 көпөөк түң үнүп келир. А эрги система турда бис чедирикчилерге 82 көпөөк төлөп турган болгай бис.

Солуннарының чарыгдалдары почта ачы-дузазы-биле кызыгаарланмай турар болбайн аан. Хөреңгилериниң хөй кезин саазын, оргтехника садып алырынче, типография, коммунал ачы-дузазының, оран-сава хөлезилелиниң, ажилдакчыларның шалың акшазының болгаш өске-даа чарыгдалдарының төлевиринче «чорул» турар. Аңаа немей, бо чылдың январь 1-ден тура тус черниң солуннарынга бүгү чингелделерни күш чок болдурганын сактып кээлиңер. Ындыг болганда тургустунган байдалдан үнериниң ийи оруу бар – чок-ла болза редакцияларның бюджетин кызырар, чок-ла болза чагыдылга өртектерин өстүрер. Ындыг чүүл, чугаажок, номчукчу-

ларны чидиреринге чедирер.

Ортумаа-биле алырга, бистиң солунга чагыдылганың өртээ 30 рубльге өзер. Тус черниң парлагазын номчуп турарларга ол дээр-ге бедик түң-дүр. А чамдык редакциялар өртектерни оон-даа бедидер!

Байдалдан үнериниң үшкү, эң таарымча чок аргазы база бар. Деткичилерниң болгаш сонуургалдыг кижилерниң дузазы. Ону шилип алыр болза, парлаганың хостуунуң дугайында чугаалаанда ажы бар бе?!

«Үймээнчилер»

Шахты хоорай чүгле бодунуң олимпий чемпионнары-биле сурагыл эвес. 260 муң чурттакчылыг хоорайда 15 ажыг солуну-биле база сурагылгы. Эки үелерде ук санчурагай чээрби алып турган.

Июль төнчүзүнде, федералдыг почта албанының хоорайда эргелелинден чаа тарифтерни киригениниң дугайында дыңнадыгы алганының соонда, провинция солуннарының чамдык редакторлары «үймээн» үндүрерин шийтпирлээннер. Шахты хоорайның журналистер организациязының секретары С.В. Ласковецтиң эгелээшкени-биле эрге-чагырга органнарында база Ростов областың хөй-ниити каттыжышкыннарыңче «тус чер парлагазының ылгаашкынын болдурбазының талазы-биле хемчеглерни алырын» дилээн чагааны чоргускан. Ук чагааның адаанга Шахты хоорайның 7 солунуң редакторлары ат салган.

Айыткалда айыткан чүүлдерниң аразында чедирилге өртээниң өстүрүлгези «...дыка хөй ниитилел-политиктиг болгаш информастыг солуннарының хагдынарының айылынга чедирер. МИЧ-илерниң чедирилге рыногунда монополдуг байдалын ажыглап алган федералдыг почтаның бүдүрүлгелериниң хөдөлишкенин төп солуннарының талазын тырткан ак сеткилдиг эвес чижилгеже угланган деп санап турар бис» деп демделгээн.

Сугга дүшкеннерни камгалаары...

Ынчалзажок, бо төөгүдөн буруулугларны дилээн ажы чок ышкаш. Ол дузалавас-даа. Июль 28-те «Эхо Москвы» радиого интервью берип тургаш, «Россияның почтазы» ФКУБ-туң чингине директору И.А. Сырцов «...почта бот-акшаландырышкында турар болгаш ... транспортка-даа, күш-ажыл төлевиринге-даа боттук чарыгдалдарлыг болур ужурлуг» дээн. Ындыг болганда, РФ-тиң почтазының көргүзүп турары ачы-дузазының санын кызырган байдалдарда, бюджетти долдурарының немелде курлавырлары тыптынган турар ужурлуг. Редакцияларның күсели-биле аан. Оон аңгыда, И.А. Сырцовтун чугаалааны-биле алырга «...дыка хөй үндүрүлгелерге чагыдылга, өскээр чугаалаарга чедирилге, карылгалыг болуп турар, ылаңгыя ол бүгү тус черниң үндүрүлгелеринге хамааржыр».

Өске мындыг айтырыг база тургустунуп келир – херек кырында почта бот-акшаландырышкына турар ужурлуг бе ынчаш? Бир эвес делегей практиказын алыр чүве болза, «француз почта өйлөп-өйлөп үнер парлаганың чедирилгези дээш чылдың-на 400-500 млн. евро хемчээлдиг күрүне дотациязын ап турар» дээрзин чугаалап болур бис. А бистер? Төнчү түнелде ол бүгүдөн чүгле редакциялар качыгдавын турар. Кол-ла качыгдап турар тала – номчукчу. Бир эвес чагыдылганың улгатканындан чидирилерни санап болур чүве болза, өске карылганы кым санаарыл? ШЫННЫ.

Тимур САЗОНОВ.

Ростов хоорай.

Көдээ ажил-агый чизезинин сан-медээзи чажыт болур

2006 чылда эртер Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизези (БКААЧ) чажыт байдалдыг болур. Ол дугайын аграр секторнуң талазы-биле чөвүлел хуралга Күрүне статистиказының федералдыг албанының удуртукчузу (Росстат) Владимир Соколин меделгээн. «Фискалдыг хемчеглер биле көдээ ажил-агый чизезиниң аразында ниити чүүлдер чок болгаш турбас-даа» деп, ол тайылбырлаан.

Бодунуң меделгелинге Росстаттын баштыңы Россияның Президентизи В.Путиниң 2005 чылдың июльда ат салганы «Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң дугайында» федералдыг хоойлуну үндезин болдурган. Ук хоойлунуң 12 чүүлүнде мынча дээн: «Чизе хуудустарында кирген көдээ ажил-агый чизезиниң объектилериниң дугайында сан-медээлери чажыт деп санаар, чарлап (тарадып) болбас болгаш оларны хамаарышкан федералдыг информастыг курлавырларны хевирлээр сорулгаларга ажыглаар». Сан-медээлериң допчулаашкынын «оларны шөлээ-чөпшээрел чок холгаарлаашкындан база оорлаашкындан, чидиреринден, мегелеп кылырындан азы өске-даа өскерттиден камгалап турар байдалдарда боттандыраар. Кандыг-бир сан-медээлериң чарлап тараткан азы оларның дугайында меге дыңнадыг кылган албан-дужаалдыг кижича Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгага онаажыр» дээрзин хоойлуда доктааткан.

Кандыг-даа ажил-агыйның ээзи эрге-чагырганың төлээлерин-

ге чеже инектин болгаш өске-даа мал-маганын чугаалап бериксес-вес дээрзи чажыт эвес. Россияның көдээ ажил-агый сайыды Алексей Гордеевтиң санап турары-биле алырга, шын сан-чурагайларны чажыр дээн чүткүл үндүрүлгелерни көвүдээринден база кем-херек үүлгедикчизи структураларның талазындан үнүп болгу дег кыжанышкындан коргушкун-биле холбашкан. Тараачыннарың угаан-медерелинден уттундурбас төөгү факторларын чедир үнелеп база болбас. Кажан күрүне чурттакчы чонда мал-маганың болгаш куштуң баш санын контролдаарын оралдажып, «артыкшылды» харын-даа согар ужурга таваржып турганы угаан-медерелден дек кайыын балалыр.

Ындыг-даа бол, статистиктиг шинчилелдерниң организакчыларында кончуг шынзыдыгылыг барымдаа бар. 2002 чылда эрткен чурттакчы чоннуң Бүгү-россия чизезиниң үезинде амы-хуунуң информастыгы удавайн күзээн-не кижиге билдингир апаар деп аксы байбаң бүрүзү чугаалап турган болгай. Ынчалза-даа ыңдыг чүүл болбаан. Бүгү сан-медээлериң

чүгле допчулаан хевирге парлаан. «Чизе түнелдериниң электроннуг баазыныч кирери шуут-ла болдунмас — ол дээрге кандыг-даа четкилер-биле холбашпайн турар тускай кадагалал дериг-тургузу болур» деп, В. Соколин чугаалаан.

БКААЧ-тын түнелдерин үндүрген соонда бүгү анкеталарны узуткаар. Оон туржук, ол үеге чедир амы-хууда сан-медээлериң сорулгага эвес ажылгалын болдурбазы-биле идегелдиг хемчеглерни алыр. Херектин утказы чүдел дизе, хууда кижилер талазы-биле чизе хуудустарыңа респондентиниң адын болгаш ооң ээлээн чериниң адресин айтыпс. Өскээр чугаалаарга бүгү информация эл-биле чүзүңге чедир адын аныктаар утка-шынарлыг болур.

Чизе 51,1 муң көдээ ажил-агый организацияларын болгаш бүдүрүлгелерин, 269,5 муң тараачын (фермер) ажил-агыйларны, 39,9 муң амы-хууда сайгарлыкчыларны, 23,6 млн. хууда дузалал ажил-агыйларын, а ол ышкаш Россия хамаатыларының 67,9 муң садчылар, мал ажил-агыйы, огородчулар болгаш дача эелериниң коммерциядан дашкаар каттыжышкыннарын хаара тудар. Чурттуң көдээ ажил-агыйында байдалдын болгаш ооң структуразының дугайында чиге, тода информациялыг апаргаш, күрүне аграр секторну деткири-биле үре-түнелдиг хемчеглерни ажилдап шыдаар шиктиг болур.

«Тывастат» девискээр органы.

Сентябрь 27 — Кижизидикчи башкыныкы болгаш уруглар албан черлериниң ажылдакчыларыныкы хүнү

Ынакшылдың үжүглели

Уруг чүнү-даа эндевес...

«Ынак болуру дээрге-ле хүлээп көрүп, деткип, кады амыр-тайбың амыдыраары-дыр» — деп, уруг биле улуг кижиниң аразында эң-не нарын дээн харылзааларга хамаарыштыр ынчаар бөдүүнү-биле Д.Лешли чугаалап каан. Уруглар садынга байдал кандыг болурун база ол тодаргай айтып каан. Делегейже эң баштайгы көрүжүн уруг яны-бүрү эмоцияларның дузазы-биле кылыр. Ол баштай-ла ынак болу бербес, ол боду ынакшылды болдурар. Бир эвес уругга ынак болуп, ону эргеледип, аңаа ээлдек-эвилен чаңнаар болза, уруг ооң харызын база ынчалдыр харыылаар. Чүнү-даа эптеп кылып, таарыштырып ап болур, а ынакшылды таарыштырып ап болбас. Уруг ону чүрээнден эндевес.

Уругларның кижизидикчи башкыларынга хамаарылгазын ада-ие дораан эскерип каар. Бүгү талазы-биле бөдүүн көстүр, шимчээр-шимчевес Зоя Петровна уруг көрүп кааш-ла, уткуй ужура маңаптар, а ургулчу чазык хүлүмзүрүп турар, каас-чараш кеттинген Ольга Ивановна-биле уруг чүгле угур эдертип менди-лежир. Чүге ындыгыл? Чүге дээрге Зоя Петровна сеткил-хөңнүнүн ханызындан уругларга ынак, ону бургандан чаяттыңан ынакшыл деп болур. Ажыл-хүлээлгем-дир дээш эвес аан.

Шак ындыг, уругларга бургандан чаяттыңан ынакшыл-биле ынак башкыга бо амыдыралда дужар аас-кежиктиг болган мен. Ол дээрге Татьяна Алексеевна Таврик-тир. Ооң-биле 19 дугаар уруглар садынга кады ажылдап турдувус. Ам ол пенсияда. Уругларга болгаш аныяк коллегаларына ол дег ынак, ол дег сагыш

човаачал кижик көрбээн мен. Кижизидикчи башкыга эң чугула шынар — уругларга ынакшыл Татьяна Алексеевнада, шынап-ла, четчир болгаш артар деп болур. Бистер уруглар садында ажылдап турар кижизидикчи башкылар Татьяна Алексеевна-биле кады ажылдап келген үевисте уругларга ынак болуру албан, а оон аңгыда ол ынакшылды илередип билири чугула дээрзин билип алдывыс. Ол ынакшылдың чаңгыс дамдызын-даа оскунмайн уругларга чедирери — амыр эвес херек.

Көрүштүн күжү

7-8 айлыг өпоя силерге үзе кайгап олурарын эскерип кааш, чаптап, хүлүмзүрү кааптарыңарга, ол база аажок амырап, хүлүмзүрүп, силер-биле шулуңайнып чугааланы бээрин эскерген боор силер. Ол кайгап ора, чаш уруг силерден «Меңээ ынак сен бе?» деп айтырып олурары ол-дур. Аңаа канчаар харыылаар болдур силер, ол чаш кижиниң силерге хамаарылгазы база ындыг болур. Чаш уруг көрүштүн ындыг күштүүн эскерип турда, улуг улус оон артык болбайн канчаар. Кады чугаалажып турарыңар кижиниң хамаарылгазын ооң караандан эскерип каар силер. Арай каржы, шириин көрүштөн кижик девидей берип, оваарымчалыг апаар. А чаш уруг ындыг көрүштөн камгаланып билбес. Ол хиреде-ле чүвени эндевестер. Бир катап чаштар аразыңа мындыг чугааны дыңнап каан мен: «Менче ынчаар ыткыр көрбө даан, Саша!» — деп, Анжелка хомудалын илеретти. Чаш чүвениң ол сөстери башкызы меңээ безин өөредиг болду. Уругларже кажандаа, кандыг-даа үеде каржы кылдыр, шириин кылдыр көрбес угурлуг-дур бис. Уруг буруу кылыпкан-даа болза, кандыг-бир частырыг кылыпкан-даа болза, ол

башкызының карактарындан чүгле хүлүмзүрүгнү, бот-бодун билчир чорукту, ынакшылды, деткимчени көөр угурлуг. Чылыг-чымчак көрүштөн аңгы-

бирээзи — сурагыл Ш.Амонашвилиниң дугайында дамчыдылга болуп турда, уруглар оон куспа-танып, ооң кулаанга чажыттарын сымыранып турарын көргөш, магадаар мен. Езулуг арыг ынакшыл ол ышкажыл. Бүгү башкыларга уруглар-биле канчаар ажылдаа-

гыш-сеткилдин кижизидилгезидир. Ынчангаш оолдарга база чассыдышкын улуг угур-уткалыг. Хөй чассыдышкын алган тудум, оол кижик эр мен дээр сагыш-сеткили, чоргааралы улам бүзүрелдиг болур. Амыдыралдан ап көөр-ге, психиатрия клиникаларында эмнедип турарларның аразында оолдарның саны 5-6 катап хөй. Бичизинден тура чассыдышкын албайн келген оолдарның үүлези ындыг болуп турары ол-дур.

Карак салбас кичээнгей — ынакшылдың база бир илерели, карак салбайн кичээнгейге турган уруг, аажок хөглүг, чоргаар, сагыш-сеткили чик, сергек болур. Чүге дизе ол кезээде кичээнгейде дээрзин билип турар. Өскелерже эвес, чүгле менче хөй кичээнгей салып тур дээш, уруг аажок амыраар. Ынчангаш башкылар, кижизидикчилер уруг бүрүзүнче карак салбас кичээнгей салыр угурлуг бис. Ол болдунмас-даа болза, уруг бүрүзү ынча деп бодап, бүзүрээр кылдыр кичээнгейни салыр угурлуг бис. Ындыг кичээнгей уруг төрүттүнгенинден эгелээш, ооң бүгү амыдыралында уламчылаар угурлуг.

Уругнуң сагыш-сеткил делегейи кезээде долу турар угурлуг. А ону чүнү-биле долдурарыл дээр-ге бистиң көрүжүвүс, сөс-домаавыс, чассыдывыс, карак салбас кичээнгейивис-биле долдурар апаар бис. Ынакшылдың езулуг үжүглели ол-дур. «Бир эвес эртенги хүн дугайында сагыш салып орап болзунза, тараадан тары, бир эвес он чыл бурунгаар бодап орап болзунза, арга-арыгдан олурт, а бир эвес чүс чыл бурунгаар бодалдыг болзунза — ажы-төлдү кижизит» дээн чоннуң мерген угаанның сөстери бар. Ону эдерип, кижик төрөлгениниң келир салгалдарын кижизидер хары-салгалыг ажылывысты төлепти-биле кылылыңар, хүндүлүг кижизидикчи башкылар!

Светлана САМОХВАЛОВА, Кызыл хоорайның өөредилге комитетиниң методизи.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының өмүнээзинден силерге байырлал-биле — Кижизидикчиниң болгаш школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң ажылдакчыларының хүнү-биле байыр чедирип тур мен. Бо байырлалды сентябрь 27-де, 1863 чылда Россияга баштайгы уруглар садын ажытканының хүнүнде демдеглээр чачылчаан.
Республикада школа назыны четпээн уруглар кижизидилгезиниң системазында ийи муң педагогтар болгаш үш муң ажыг ажылдакчылар хаара туттунган, олар уругларның кижизидилгезинге эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургузуп турарлар. Силерниң күш-ажылыңар дээш четтирдим! Республиканың школа назыны четпээн уруглар албан черлери бодунуң мергежилинге бердинген, сагыш-сеткилинден уругларга ынак, оларга чүректениң чылыын берип чоруур энтузиастарның ачызында туттунуп келген.
Бөгүн чаш уруг бүрүзүнүң салым-чолу улуг улустарның сагыш човаашкынындан, буянындан, шыдамындан кончуг хамааржыр. Ылап-ла школа назыны четпээн назыда чаш кижиниң аажы-чаңы, кижик болуп хевирлеттинери эгелээр. Силерниң дузаңар-биле уруглар долгандыр турар делегейниң чажыттарын билип, харылзажылганың арга-дуржулгазын шиңгээдип ап, чурттап турары черинге ынак болурунга өөренирлер. Силерниң буяныңар болгаш башкы дуржулгаңар уруглар садынга эрткен хүн бүрүзүн өөрүшкүнүң хүнүнче хуулдуруп турар.
Силерниң профессионал байырлалыңарда байыр чедирешикчинерин болгаш быжыг кадыкшылдың, чогадыкчы ажылыңарга чеднишкиннерниң, келир өйже бүзүрелдин күзээшкиннерин хүлээп ап көрүңер.
Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Петр МОРОЗОВ.

да уругга дээп, ооң холун суйбап, бажын суйбап, чыттай каап, эргеледири улуг угур-дузалыг. Ындыг эргелелди харамнанган херээ чок. Башкы уругнуң бажын суйбай кааптып турары дээрге-ле, «Мен мында мен, сээң чаныңда мен, сээң ынак мен» деп сеткилди илередип турары ол болур. Мээң ынак башкыларымның

рының кайгамчык кичээлин грузин педагог биске телевизор дамчыштыр эрттиргени ол-дур.

Оолдарны база чассыдыңар

Чүгле уругларга чассыдышкын херек деп шын эвес бодал бар. Ол шуут шын эвес. Чассыдышкын дээрге ынакшылдың херечизи-дир, а оон аңгыда са-

Эртем-практиктиг конференция

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ БОЛГАШ КУЛЬТУРАЗЫ

Эрткен неделяда Кызыл хоорайга «Барыын Моол болгаш ооң чоогунда регионнарның төөгүзү, культуразы болгаш бойдус байдалы» деп 7-ги делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Конференцияның ажылынга делегейниң болгаш бистиң чурттуң 60 ажыг хүндүлүг аалчылары киржип келген. Ооң ажылынга Москваның Ломоносов аттыг күрүне университетиниң, Омскиниң күрүне университетиниң, Россияның эртем академиязының ниити генетика институтунуң (Москва хоорай), Томскиниң болгаш Моолдун күрүне университеттериниң, Моолдун эртемнер академиязының химия институтунуң, ирбиш камгалалының фондузунуң (Улан-Батор хоорай) төлээлери болгаш Новосибирскиден, Даг-Алтайдан, Санкт-Петербургтан, Германиядан, Великобританиядан болгаш Франциядан эртемденнер кээп киришкеннер. Ооң-биле чергелештир бо төөгүлүг болушкунну чырыдары-биле үстүнде ады кирген

хоорайлардан болгаш даштыкы чурттардан дыка хөй корреспондентилер, аспирантылар болгаш студентилер чалаттырып келген.

цияны эрттирип турарының улуг угур-дузалыының дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы чугаалап тургаш, амгы үеде бистиң республикавыс-

ТКУ-нуң директору Н.Г. Дубровский Оксфорд университетиниң шаңналын алганын демдеглевишаан, өөредилге талазы-биле ийи

өөрүнчүг медээ, бо чылын ТР-ниң Чазак республиканың школаларының 50 хуузун интернетче кириер болгаш келир чылын шупту школаларны кириерин көрүп турар. Келир чылдың бюджетинге эртем ажылдакчыларын акшаландыраарына немелде акша-хөрөңгини үндүрүп бээрин Чазак Даргазы айыткан.

Эртем-практиктиг конференцияның киржикчилериниң мурнунга Тываның күрүне университетиниң ректору Н.Г. Дубровский, Томскиниң күрүне универ-

директору В.И. Лебедев, Красноярскиниң күрүне башкы институтунуң ректору Н.И. Дроздов илеткелдерни кылганнар. Олар конференцияның чаартыкчы байдалына онзалал демдеглээр. Ийи хүн иштинде конференцияның киржикчилери аңгы-аңгы секцияларга чарлып алгаш 200 ажыг илеткелдерни дыңнааннар.

Конференция республиканың эртем ажылдакчыларына чаа болгаш солун чүүлдерни таныштырган. Ооң түннели-биле резолюцияны хүлээп алган. Дараазында 2007 чылда Ховдунун (Моол) күрүне университетинге делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирерин шилип алганнар. Ооң-биле чергелештир конференцияның киржикчилериниң географиязын калбартыр болгаш орта Барыын Моолдун аймактарын база Сибирь федералдыг округту бүрүнү-биле кириштирерин шиитпирлээр.

Хевек ХЕЙМЕР. В. БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак, Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелдин директору Л.Ш. Ондар, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов тываның амыдыралының адырының ниити байдалын аалчыларга таныштырган, тодаргайлаарга, социал политика, өөредилге, эртем болгаш медицина айтырыгларына доктааганнар. Тывага бо конферен-

тың дириг амытаннары болгаш үнүжү кончуг эки байдалда камгалап арттыңан, чурттакчы чоннуң өзүлдези багай эвес. Чижээлээрге, сөөлгү ийи чылда чурттакчы чоннуң өзүп көвүдээр Россияның ортумак деңгелинде ийи катап хөй болуп турар. Бо хүнде республикада 140 ажыг нация чон чурттап турар болгаш национал аразында чөптүг, турум байдал тургустунган. Өөредилге талазы-биле Чазак Даргазы чугаалап тургаш, бо чылын

күрүне чагыын күүсеткен, дээди эртемниг болгаш ажылчын мергежилге специалистерни белеткээр талазы-биле. База бир ситединиң проректору А.С. Рябушкин, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институтунуң

САЛДЫНГАН СОРУЛГАЛАРГА ДУГЖУП ТУРАР

Республиканың Орук агентилелиниң директору Д.Ч.Ондар бо чылдың сентябрь 15-тен 18-ке чедир Краснодар крайның Сочи хоорайга автомобиль оруктарының девискээрлер эргелелиниң Россия ассоциациязының "РАДОР" директорлар чөвүлелиниң хуралына киришкеш келген. Сөөлгү чылдарда Россияның автоорук ажил-агыйлары федералдыг, тус черниң азы девискээрлер болгаш муниципалдыг автооруктар кылдыр чарылганы соонда, тус черниң иштиги автооруктарының акшаландырышкын айтыры элээн нарын байдалда чедип келген болуп турар. Россия деңгелдиг улуг хуралга киришкеш келген, Даңзын-оол Чалзапович-биле бистиң аравыста ажил-агыйжы чугаа болган.

— Бир дугаарында, автомобиль оруктарының девискээрлер эргелелиниң Россия ассоциациязының директорлар чөвүлелиниң хуралына кыдыр айтырылган чугаалаштыңар, Даңзын-оол Чалзапович?

— Хуралдың киржикчилеринге, крайның губернаторунун орадакчызы О.К.Безродный байыр чедирип чүве чугаалады. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хуралга ажил-агыйжы, өйү келген кончук чидиг айтырылган чугаалашкан. Хуралдың эгезинде "Ассоциацияның күүсекчи комитетинин 2005 чылда кылып чоруткан ажилының болгаш 2005-2006 чылда кылып чорудар ажилының сорулгаларының дугайында" "РАДОР" ассоциацияның чингине директору А.М.Афанасьев отчеттуг илеткелди кылган. Ооң сайгарылганының санал-онал солчулганына кончук чидиг айтырылган тургустунуп турду.

Бо хуралга кол-ла чугаалашкан айтырылгаларга, девискээр автоорук эргелелдеринин ажилын хөгжүдеринге хамаарылгалыг дыка хөй хоойлу төлевилелдерин сайгарып чугаалашканы болур.

Чижээлээрге, "Россия Федерациязының автомобиль оруктарының классификациязының дугайында", "Россия Федерациязының тус черниң бот-башкарылганының ниити принциптеринин дугайында" федералдыг хоойлунуң 83,84 болгаш 85 чүүлдеринге өскерилгелер кирир дугайында № 182462-4 федералдыг хоойлуларның төлевилелдеринин дугайында. Ылаңгыя биске онза чугула "Россия Федерациязының орук фондузунуң дугайында" болгаш "Автомобиль оруктарының дугайында" федералдыг хоойлуларның төлевилелдерин сайгарып чугаалашканы кончук ажыктыг болган. Ниитизибиле хоойлулар төлевилелдерин сайгарып чугаалашканы боттук саналдарны кирир болду. Ажыыбиле чугаалаарга, бо хоойлулар тус черниң автооруктарының мурнунга салдынган сорулгаларга бүрүнү-биле дүгжүп турар.

— Мооң мурнунда орук фондузу турган-на болгай, ам канчап "Россия Федерациязының орук фондузунуң дугайында" хоойлу төлевилелин чугаалажы бердиңер?

— Силерниң салган айтырыыңар чөптүг. 2002 чылдан эгелээш Россия деңгелинге орук фондузун дүжүрүп каапкан турган. Ынчап кээрге, тус черниң автооруктары ажаап тудары, кылыры нарын байдалга келген. Экономиктин кризистиге кончук берге чылдарында орук фондузу турда, автоорук эргелелдери буурап дүжер хамаанчок чаа автооруктарны, көвүрүглери кылып, орукчуларны ажил-биле хандырып ажилдап турдувус.

Орук фондузун дүжүрүп каапкан соонда байдал өскерилген. Силерге мен мындыг бөдүүн чижекти чугаалап көрейин. Мооң мурнунда ниити иштиги продукцияның 2,9 хуузу орукчуларга берип турган болза, ам чүгле 1 хууда келген. Сайзыраңгай бай регионнар тус черниң автооруктар эргелелин боттары акшаландырып, автооруктарын чаартып кылып турар. Бистиң ышкаш дотацияда турар регионнарда байдал дыка нарын болуп турар. Бистиң республикага хамаарыштыр мындыг чижекти кирир көрейин. Бистиң Орук агентилели республика ишинде 2846 км автоорукту харыылап турар. Чурум езугаар асфальтылыг автоорукту 10 чыл болгаш, а сайлыг, чалдап каан автоорукту 5 чыл болгаш септээр ужуруг. Автоорукту ажаап тудар чурумунга дүжүрүп бис чылда 200 км автоорукту септээр турар ужуруг бис. А херек кырында бисте байдал дыка берге. 2004 чылда 36 км автоорукту септедирис. Бо чылын чаңгыс-даа километр автоорук септетимиз. Биске бюджеттен бердинген акша-хөрөңги автооруктарны септеп,

чаа оруктарны кылыр хамаанчок, автооруктарны ажаап тударыңга үзе тура чедип турар.

— Республикага орук фондузун тургузар дугайында айтырыгны көдүрүп турар силер бе, Даңзын-оол Чалзапович?

— Россия деңгелинде бо айтырыгны РФ-тиң Чазаа деткип турар болгаш хоойлунуң төлевилелин ажилдап кылган, ам Күрүне Думазыңга бадылаары аркан. Бистиң республикага орук фондузун тургузары эргежок чугула аркан. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың бо чылгы Айыткалында республикага орук фондузун тургузарын онзалап айткан болгай. Чазак Даргазы деткип турар болганда, орук фондузу албан тургустунар.

— Орук фондузун дүжүрүп каапкан-даа турда, үндүрүлгелерден акшаны силерге чыып берип турган болгай, ол акшаның ажыгалы биле орук фондузунуң аразыңга улуг ылгал турар бе?

— Турбайн канчаар. Мооң мурнунда орук бюджетти дээш үндүрүлгелерден акшаны чыып каарга, Чазак чамдызын өскээр чарып кааптар таварылгалар турган. Ол өске-даа регионнарда дээш база транспорт ээлеринден үндүрүлгелер. Бо үндүрүлгелерден орук фондузу тургустунар. Орук фондузу бюджеттин ишинге турар-даа болза, ону Чазаактың дээр эргези чок. Ооң бир онзагайы ындыг болур.

— Транспорт үндүрүүн келир чылын ийи катап өстүрер деп айтырыг тургустунуп турар, орта хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл, Даңзын-оол Чалзапович?

— Бо база өйү келген айтырыг-дыр. Чамдык регионнар шагда-ла ийи, үш катап өстүрүп алган. Бо чылын бо үндүрүгүн ийи катап өстүрүрениң дугайында хоойлунуң төлевилелин ажилдап кылган, Чазакче кириген бис. Кызыл хоорайның кудумчуларын көрүп көрүңер даан. Кандыг байдалда келген-дир. Кылыптар организациялар Кызылда көвей. Кылыр дээрге акша чок-тур. Сочиге болган хуралга "2006 чылдың федералдыг бюджетинин дугайында" хоойлунуң төлевилелин база сайгарып чугаалаштывыс.

Эрткен чылын бистиң Орук агентилелинге федералдыг бюджеттен 70,0 млн. рубльдиң субсидиязын берген. Келир чылын 80,0 млн. рубльди бээр төлевилелде көрдүнүп турар. Ам Күрүне Думазында келир чылдың бюджетинин сайгарылганы эгелей берген болгай, бистиң Күрүне Думазында депутативыс Ч.Ондар ол акшаны өстүрер талазы-биле ажылды чорудуп турар.

Сөөлгү чылдарда республиканың иштиги автооруктарында кылыр ажылдар көвүдзөн. Ол чүгле орукчуларның буруузу-биле кылдырмайн турар эвес, хамаар ужура акша-төгөрүктө келгенин чон билип алзын дээш кыскалады чугаалаарга мындыг-дыр.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

"Устүү-Хүрээ" долгандыр

ФЕСТИВАЛЬДЫҢ КӨЗҮЛБЕС ТАЛАКЫ АРНЫ

Редакцияга дивидендиг чагаа келген. Чагааның автору сарыг шажын өөредии суртаалдаар ужуруг "Устүү-Хүрээ" фестивалының көзүлбес талаларын көргүзүрүн орадашкан. Ында шала хөөредипкен үчүлдөр база бары чадапчок. Ынчалза-даа ук чагаада фактылар бистиң келир цеде салгалывыска дорт хамааржыр болганда, ол бисти бодандыраар ужуруг дээр бодал-биле номчукчуларга таныштырып парладывыс(ред.)

Бо барымдаалыг чугааны номчааш, "та бүзүрөөр, та бүзүрөөр". Чувениң шыны херек. Ол "шын" деп сөс күчүлүг. Кижичараа чалданыр, кижичулаа дүлейленир, кижичарны кызар.

Июль айның төңчүзүндө солун-сеткүүлдерге, радио-телевидениеге Чадаанага "Устүү-Хүрээ" фестивалын делегей деңгелинге эрттиргенин шыдаар шаа-биле чырытканын билер бис. Улуг салгалдыг кижилери Чадаана чедип, фестивальды сонуургаанары ховар-ла боор. Мээң кады төрөөн кыс дунмаларының огу, кызы ол фестивальга албан езу-биле киришкеш келгенер. Оол чээним Ч. (чагаада аттары, чурттап турар чери долузу-биле айыттыңан) олар "Устүү-Хүрээ" фестивалына чүнү көргенин чүве чажырбайн төөгүп бергенин, кандыг түңгөл үндүргенин силерге таныштырып көрейин.

Чээним Ч. бо фестивалдан демократия деп чүүлге хамаарыштыр харыыны алганын мынчаар тайылбырлады:

— "Устүү-Хүрээ" фестивалын делегей деңгелинге чедирген удуртукчу дарга-бошкараларның угаан-бодалы чедишкен, бурунгаар үзүлдүг, Тываның чырык баштыг оолдарыңга чоргаарлар ужуруг бис. «Устүү-Хүрээ» фестивалы езулуг демократияның арны деп чүвени билдирис, көрдүвүс. Ол кыска үеде, 3-4 хонуктарда, Чадаанага езулуг демократия деп чүл дээр айтырыгга харыыны алдывыс. Хостуг ынакшыл, хостуг садыглажышкын, хостуг чаңнаашкын, хостуг "тусовка". Солун-даа, тоолзуг-даа чорду—деп, бо. Чээнимден аңаа чүнү садыглажыр турганын элдепсинип айтырган мен.

— Ол дээрге бир коробка гашиштин өртөө 150-200 доллар четкени ол-дур. Суурлар, хоорайларда "посредник" чиижеңнер бир коробканы барык халас чыгы, 400-500 рубльге ап турар болза, аңаа 10 коробканың

өртөө 30-40 муң рубль четкени ол-дур. Бодур демократия, хостуг садыглажышкын, яды-түремик чоруктан уштунарының аргазы.

Черлик конопля дээрге бурганның белээ, өртек-үнелиг хайыразы деп болур. Ээн-куруг ховуларда өзүп көвүдзөн чыдыг чашпаның өртек-үнези дээрге кандыг-даа алдын-мөңгүндөн, алмаз-нефтиден артык чүве-дир. Чыдыг чашпанын хораннап, өрттедип-хуюктап турары дээрге, мелегей чорук-тур. Яды-түреңги амыдыралдан адырлыр дизе, Бурганның хайыразын эп-чөп ажыглаар, даштыкы чурттарже садып-саарарыңга чаңчыгып, акша ажилдап алыры кымга-даа артык эвес. Ында кижичадыр чүве-даа чок. Ховуда үңген бок үнүштү өрттедип-хуюктаан херээ чүл. Ооң орнунга орнажылга, садыглажышкын херек. Ам билдинди бе, даай? — деп айтыраарга, "билдинди берди, чээң" — деп харыыладым.

Ш-тың саналын база-ла солун дамчыштыр чонга таныштыраары албан. Ш-тың сагыш-сеткилин, хөрөөн база-ла чонну яды-түреңги чоруктан канчал-ла камгалап алыры дээр бодал өйүп чоруур. Кандыг арга-биле акша ажилдап алырын Ш. дидим болгаш быжыг тура-сорук-биле саналдаанын кижичадыр ханмас:

— Тыва өг-бүлелерниң 80 хуузу яды-түреңги амыдыралдан адырлып чадаанын билер мен. Мээң эш-өөрүм, чаңгысклассчыларымның ада-иелери ядарап-түрөөнүндөн муңчулуп, арагалаашкынче дорт киргенер. Тыва өг-бүле дээрге хөй ажы-төлдүг, ортумаа-биле 5-6 оол, кыстыг болур. Оларның ишинде 15-16 хар чеде берген кыс уруглар өг-бүлениң бүдүн чылда чарыгдалын делегей чергелиг фестивалга кээп ажилдап ап болур. Мен бодум дугайында сонуургадым. "Устүү-Хүрээ" фестивалына келгеш, мен арын-нүүрүм артыңче октапкаш, "дүнеки ховаган" бооп ажилдап

турдум. Чөөн чүктүң мерген угаанныг өгбөзи 15 векте-ле "Акша чок чорууру ыядынчыг. Кандыг-даа арга-биле акша ажилдап алырында ыядынчыг, чованчыг чүве чок" дээр болгай. "Дүнеки ховаган" дээрге ажил чок аныктарың база бир акша ажилдап алыр аргазы-дыр, ол бүгү Россияда нептерээни чажыт эвес болгай.

Порнобизнестин түңгөлү сонуургадым: бир дүне 10-15 кижичадыр хандыргаш, чаңгыс дүне-ле 2000 долларны ажилдап ап турдум. Ол дээрге 60 муң орус акша-дыр! Бүдүн чылда өг-бүлеге чедер болгаш артар! Хоорайыңда мээң эш-өөрүм уруглар чаңгыс «технар» арага өртөөн-ле саттынып турарлар. Ол дээрге дорамчылап-дыр. Чарааш кыстарга акша ажилдап алырыңга дузадан көргүзүп, хоойлу-дүрүмнү өскертсе кандыгыл. Бүдүн делегейниң сайзыралдыг чурттарында нептерээни порнобизнести канчап ажыглавас бис— дей-дир.

Оол, кыс ийи чээнимниң шак мындыг арын-нүүр чок, дидим, чидиг саналдарын бодаар дээр уйгу-чыдыным безин чиде берген. Бодум борбак бажым-биле бодал-бодал кээримге, делегейде мөңгө чүве бар эвес. Өлүг, диниг бойдус өзүп-төрүп, көвүдөп, кырлыр турар. Кижичадыр мээзи база-ла сайзырап, угаан-медерел чаартынып турар.

Эрткен векте чурттап чораан кижилерниң угаан-бодалы кудуку деңгелде чоруп турары меге эвес. Бо дээрге чээрби бирги вектиң аныяк-өскеннериниң угаан-бодалы, мээ-медерели "сайзырап" турарының бадыткалы-дыр. Аныяк-өскенниң бажыңга бо кижиниң бажыңга кирбес бодалдар төрүттүнүп, "чаа-чаа ажыдышкыннарны" кылып турары ол. Чээним дидим, коргуш чок саналдарың езугаар алырга, наркобизнес биле порнобизнес тыва чоннун даянып болгу дег чөленгичи эвес ирги бе? Чаңгыс кижичадыр хөй баштарга чагыртыры албан. Ынчангаш мээң бо бодалдарымны деткип турар азы аңаа удурланып турар кижилер боттарының бодалдарын, саналдарын "Шын" солун дамчыштыр илередирин дилеп каайн.

Эш-өөр, ха-дунма, кукун кара кудалар, бистиң орууваста туруп келген бергелер, хоран араганын, ажыг ыштың аспаандан канчаар адырлырыл? Кандыг арга херек ирги? Яды-түреңги амыдыралдан кандыг арга-биле адырлырыл? Ийи буттуг "бөрү-

лер" деп кара сагыштыг оорлардан канчаар камгалаанырыл? — деп бо дүвүрениң айтырыгыларывыска дидим, өткүт чээнимерим:

— Чаңгыс-ла чылдагаан — хоойлу-дүрүмнү кошсаанда. Кеземче эмин эрттир чик болуп турар. Хоойлу-дүрүм чогаадып олар, дээр болбас депутаттарның хөй кезини социализм үезинде чурттап, ажилдап чораан чүдүлгө-сүзүглел чок кижилер-дир. Олар үстүрүн чыгыртып өөрөнгениңден кадыг хоойлу чогаадырындан сестирлер. Кижиниң эрге-ажыын камгалаары демократияның негелдизи-ле дээштиң өлүрүкчүлөр, оорларның эргезин быжыглап, оларның кара оруун арыглап турарында— деп харыыны берген.

Маңаа амыдыралдың коргунчук, ыядынчыг шын арнын аныяк салгал эң-не чоок көрүп, ону деткип, хүлээп ап турары улуг наззылыг кижилерге таарышпайн турары меге эвес дээрзин демдегелеп каары артык эвес. Амыдыралдың шын арнынче дорт көрүнүп өөрөнир үе келгени ол эвес бе?

Чугааның төңчүзүндө чээнимерим "Шын" солун дамчыштыр дарга-бошкаралардан, депутаттардан "Устүү-Хүрээ" деп делегей чергелиг фестивалды чылда ийи катап эрттирерин хоойлу-дүрүм езугаар чөпшээрээрин дидими-биле дилей-дир: "Узун, соок кыш бетинде оттулар ыяш, хөмүр-даш, аш-чем садар акша ажилдап алыр кылдыр ийиги чыышты күзүн октябрь айда эрттирзе эптиг. Ынчан куураары када берген конопляны соктап тургаш бүдүрген поршокутун өрттээ кырлыг стакан ишти— 200 доллар, 1 литрде — 2000 доллар, 3 литрде— 5000 доллар— деп санааш, шак мындыг халас дузаламчыны делегейде чаңгыс-даа күрүне Тывага бербес"— деп, немел кааны база бар.

Чээң— эш болбас, чеп— аргамчы болбас. Чээнимерим мээң бажым дуурайлап турбаан бе? Бурунгу өгбелеривис муң-муң чылдар эрттир тос чүзүн малын малдап, тараа-быдаа тарып, акша-шалың, пенсия-пособие деп чүвени көңүг билбес тодуг-догаа, байшыдалдыг чурттап чорааннар-дыр. Өгбелеривистиң эрес-кежээ, кызымак, быжыг туружун дезеп, боттарывыс-ла шимченгенивис дээр боор. Кыры шимчээр — хырын тодар. Бо-ла-дыр. Чээнимерим чаныпканнар. Мен борбак бажым соктап, артып калдым. Өршээ, хайыракан! Бурган-на өршээңи!

Маадыр-оол СЕДИПЕЙ.

Кызыл хоорай.

1957 чылдың чайы. Тээли ортумак школазының дирекциязы 9 дугаар класстың оолдарындан улуг эвес бригада тургузуп, Шуй тайгазындан школага одаар ыяш белеткээр дугуржулга кылгаш, херексел, хүнезин, ижик-дөжек-биле хандыргаш, ол черге бисти чүк машиназы-биле чедирип каан. Ийи бөлүккө чарлы алгаш, шала кезжэ белеткенип ажылдадывыс. Дуржулгалыг, шырак дөрт кижилер хирээ бизеп, балдылар шаанчактап, бизеп турганнар. Бис, кезек эрлер, шеттер, будуктардан ийи майгын тургузар болдуvus.

Ол хүн арай шаг чок, эът изип, бичии аарый берген боорумга, хемден ийи демир хумунга суглап эккээр даалга бердилер. Оолдар өттүнүп саат хооруп дайнааш, хумуннарны алгаш, хемче басыпкан мен. Сугнуң даажы чанында дег бол, чер аразы элээн херии болду. Шагжок кижилер, дедир кээрде дыштанып шаг болдум. Чедип келгеш, хууннар салыр чер дилеп турдумда, алгы үндү. Аайын тыппайн, өөрүмчө көрүнүп кээримге, ужурган шет кырымда-ла келди-ле! Хууннарны сала каапкаш, чайлады шурап чыдырымда, оорганмы чона, солагай балдырны сүвүрө чоруй чинге шет дүшкен, барып уштур. Аарышкылыгыга багайтыр алгыргаш, доңгайтыр чыдыптым. Балдырым эди үстүп, чирли берген ышкаш сагындырды.

Дораан-на өөрүм мени үглөп келдилер. Халбий эжим холумну оожум тыртып, сагыш човап айтырды: «Кандыг-дыр сен, сөөгүң анаа бе?» Харыылаар харык чок, ышкыштап чыдыр мен. Кезек болганда, өөрүм сымырашкан соонда, чир-шоң дүжүп каттыржи бердилер. Кижилер мындыг байдалга чыдырда, чүге кыжырып турарлар деп бодааш, ажынарым хөлчөк. Ол аразында дыңнаарымга, шала кездээр хирээ бизеп орган Сендаа маңнап келген, кончуттунду: «Эжиңер чыттыр шаап алгаш, чүге сыйтыгайнып тур силер. Чүзү канчап барып-тыр. Айыыл болганда, чүге амырадынар?» Харыи орнунга эрлерниң бирээзи тургаш: «Бо кижини көр даан» – дээн үнү үнгеш, кезек болганда, улам күштүг каткы үнген. Балыгларым аарырынга база хордаанымдан карак чажы сыстып келди.

Чүвениң ужурун бодум билип кааш, каттыра кааптар часкан мен. Ядараан чүвең, ол ышкыштап чыткан хиремде, аксымда саандымы «чырс» кылдыр чазылдырып, дайнанып каап чытканымны, эскербез бол-

ган мен. Моорай берген-дир деп бодааш, корткан өөрүм, мээң саат дайнап чытканымны көрүп кааш, бир талазында өөрээш чир-шоң дүжүп турганы ол чүве-дир ийин. Оссур оглу Сендаа эң улуувус турган. Бригадир база ол. Чүгээр болганымны билгеш, кортканы оожургал: «Шет басыпкан алгы дыңнааш, угаан чок маңнап келдим. Машинавы база бады барган болгай. Хай болган-дыр деп». Оорганда сүвүрүк, бал-

Уттундурбас чалыы чылдарым

дырда ханзыраан черлерни йод чаап, марля-биле шарып бердилер. Ийи хүн аскаңнап хүнээш, ажылдап кирипкен мен. Ынчан 17 харлыг, оолдарны бичези мен.

Биске берген токпак белеткелениң бир ай иштинде кылыр даалгазын, чээрби бир хонукта күүседипкен бис. Школа совхозу кээп, хүнезин эккээп берип, кылган ажылывысты хынап, санап, ажылывыстын шынарылы дээш бисти мактап, хүлээп алган.

– Директорга ажылдың эки түңнелдиин дыңнадыр мен. Арткан хонуктарда шак ынчаар ажылдаңар – дээн. Ажылывысты доозупкаш, Тээлиге келиривиске, школа директору Борис Баадаңович Чюдюк бисти чыып, шаңнап-мактаан. Ол маажым чаңыг, үнү оожум болзажок, чиге, тода кижилер чораан. Баштак хүлүмзүрүг ооң арнындан үзүлбес кижилер. Директорувус ынчан чаа ажылдай берген болгаш эки танывас турдуvus. Эки ажылдаан дээш Кызыл хоорайже каш хонук аян-чорук чоруур силер дээрге, өөрээнивис хөлчөк. Кады чоруур бацкынар бо дээш Кагай-оол башкыны биске таныштырган. Ол база чаа башкы. Чамдык улуг эрлер чорбаза-даа, арткан 7 кижилер чорупкан

бис.

Кагай-оол башкы хөглүг-баштак кижилер чораан. Театрларга кинолап, эмчи музейи, чурт-шинчилел музейин, парк-садты кезип көргенивис шупту солун болган. Солун парлаар черге, ажылды канчаар кылып турарын биске көргүскени уттундурбас. Боттары-выс улуг-хүнде тып чеде бергеш, орус дуганче киргенивис, назыда кайыын уттундурар. Каң-оол черле бирээни тып алган турар кижилер. «Дуганга мөргүл болур чүведир, барып көрээлиңер» – деп мындыг. «Ол дээрге орус шажын чери-дир, бисти кайыын ынаар кирир» – дидим.

– Анаа кирер чүве-дир. Билет өртөө бир рубль. Мөргүл үезинде чараш ырлар ыр-

чугаазын чоон үнү-биле чугааланып, чоонну одуругларын эргип чоруп ор. Ол өйде аңгы үннерге, уянгылыг ырлар бирде киткеп, оожургай-даа бээр чораан. Оон канчангаш-ла лама «амин» дээн соонда хамык улус тейлеп, чавызап олурупкан. Мурнувуста эштеривис дискетенип олуруп эгеледи. Ийи кижиниң арта баштары дөңгүр. «Бо эрлерниң ам тейлеп эгелээри ол-дур. Канчаар тейлээр ирги» дээн бодал башка кире дүштү. Тыва хуурактарның бажы дөңгүр чүве дээн деп бодапкаш, шыдашпайн «сыйт» кылдыр каттырыпкаш, соксап калдым.

Дискетей олуруп чыткан Халбий ону дыңнааш, көрүнүп келди. Бис хевээр турар боорувуска, тура халып келди. Эштиң көрү-

лаарын дыңнаар бис – деп, Чымба Болат-оол көгүде-дир. Баарын чөпшээрештим, чүге дизе шупту ырлаарынга ынак турган бис. Башкыга кино көөр бооп чорупкан бис. Степан Халаачык, Артаа Халбий, Чымба Болат-оол эге класстан эштерим чүве. Хавак кырында орус дуганни тып кирдивис. Чон арбын чорду. Эжик чаны ханага тургулапкан бис. Каң-оол билеттерни садып эк-келди. Мөргүл эгелээриниң бичии мурну турган хире. Кайдаази билдинмес хөй кижилерниң ыянгылыгы ыры эгеледи. Сөс-домаан билбес бол, ырлаан кижилерниң аяныг үнүн магадап турдуvus.

Көдээден келгилээн болгаш шала пөрүк, харын кортук бис. Эң баштайгы шериг шинчилгезин эрткен Болат-оол, Халбийның баштары дөңгүр турганнар. Кезек болганда Каң-оол бөрттеринер уштунар дээн. Уштуп алдывыс. Халаачык тура, мурнунда турган Халбийның бажынче салаазы-биле айыткаш, менче арнын бырыштырды. Каттырынчыг апарзажок шыдаштым. Таптыг-ла ол үеде улуг лама үнүп кээп, аяныг илчирбеде кожуп каан, бичежек демир савада, ыш бурулаан саңын ыңай-бээр чайгылап, мөргүл

жүн көөрүмге, улуг частырыг кылыпкаш буруудаан чүве дег, арны чөлбүгүр боорга, ам шыдашпайн барган мен. Каткым Талтунар аргажок киткелип орда, чанымда Халаачык сыйтыладыр каттыра берди. Улуг кижилерниң чамдызы бисче көрүнүп кээрге, эжик кайда сен дээш үне-ле халыдым. Даштыгаа үнүп келгеш, элээн маңнапкаш, каткымны суглук чокка салыпкан мен. Халаачык чоогумда көкте кээп дүшкен, каткызынга сирикавы чыдыр. Ол каттыра бергенде, тынып-тынмайн турары билдинмейн баар кижилер. Өөрүвүс дөгере үнүп келдилер. Болат-оол каттырып: «Мындыг сээденмейлер эдерттип алгаш, чүнү көрдүм дээрил аан» – дидир. Каң-оолдуң хордааны аргажок. Мени бир үстүрдү-даа. Мелегейивис арпаан сөглөп тур.

Оон бээр бежен чылдар нүүрү чоокшулап ор, эштеривис чамдызы аравыста чок-даа болза, бо таварылганы сактып келгенимде, дүүн чаа болган дег каттыра бээр мен.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Чаңгыс материалга хамаарыштыр 2 чагаа

Шынзыдып бижиирин диледивис

турган. Кончук шимченгир, эресшоваа, угаангыр, дузааргак, сагыш човаачал кижилерниң бирээзи. Олар кайызы-даа күш-ажылга ынак улус. Төрөөнү чурту, төрөл чону дээш уйгу-чыдын чок олут олурбайн ак сеткилдиг ажылдап, чонунун ортузунга хүндүткелди чаалап алган, совет партиязынга шынчы коммунист чораанын чон бадыткаар.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бергенде, фронтуга дузаламчы кылдыр мал-маганының 75 хуусун берген. Чоннун бот-идекейин көдүрүп, белек чыырының талазы-биле эң-не мурнакчы чоруун көргүскеннер. Түлүш Күскелдей херээжен чонну чыып алгаш, алгы-кешти эттеткеш, чолдак тоннарны, хол-хаптарын, бөрттерни боду бышкаш, улуска даарадып, аш-чем аймаандан далган-тараа, саржаг, курутту болгаш мал-маган, акша-көпеекти чондан чыырга, ол белек-селекти өөнүң эр ээзи Түлүш Биче-оол сумдун Кызылга чедир, Кызылдан Москва чедир 3 катап чедирип чораанын оларның уруу Биче-оол Серен сактып бадыткап болур.

Түлүш Күскелдейниң дугайында Валентина Забелинаның «Тываның херээженнери» деп материалында бижээ. Ол 1980 чылда үнген «Эки турачылар» деп номда кирген.

Мынчангаш Түлүш Күскелдей Кончук уруун Ада-чурттуң дайынында белек-селекти чыырын эң эки организастааны дээш Ленин ордени-биле Чазак шаңнаан. Бо дээрге көгүдүлге дээш эвес, кижиниң мурнакчы идекейлиг күш-ажылы дээш шаңнааны шын чүве. Тывадан бир дугаар Ленин ордениниң эдилекчизи херээжен кижилер Түлүш Күскелдей Кончук уруу ол.

Түлүш Биче-оол Баазан оглу өөнүң ишти Түлүш Күскелдей Кончук уруу-биле сүмелешкеш, 1946 чылда Эжымге «Калинин» колхозун үндезлеп тургускан. Колхозка 24 өреге кирген. Аңаа 3 кодан хой, 1 кодан инек, 1 кодан чылгы бар. Бир кодан хойну Түлүш Күскелдей Ак-Хая-Ужу деп кыштага кадарып турган. Колхоз-даа хүн келген тудум өзүп, сайзырап олурган. Эжымниң Ооругга эмнелге пунктузу, школа, садыг база кызыл-булуң бар. Шаанда эки ажылдаан улусту ийи-даа ажылга ажылдадып каар турган. Түлүш Биче-оол колхоз даргалавышаан Эжым сумузунун Ооругга көдээ совет даргазы кылдыр ажылдап турган. Ол үеде тыва кижилер арага ишпес болгаш арага-дары чок үе турган.

А июнь 18-тиң солунунда материалында «Токаның чогаалдары ханы чөрүлдээлиг. «Боттанган күзел» деп шизинде колхоз даргазын чоннун дайыны өлүрүп каан кылдыр көргүскен. Ол болушкун Ийи-Талдан ырак эвес Хайыраканга болган, Биче-оолду аңаа кады арагалаан эштери бижектээн. Эрге-чагыргага удурланган аңгы дайыштары кайда боор чүвел аан, өг-бүлеге болган анаа арагалаашкын ышкыжыл. Ону Тока хөөредип, Биче-оолдуң кады Күскелдейни көгүдери-биле Ленин ордени-биле шаңнаан» деп бижээ.

Бо болушкун шынында Хайыракандан 18 километр ырак Эжым сумузунун Ооруг деп черге болган. Ынчан 1949 чылдың январь 15-те соңгулда хүнүнде Түлүш Биче-оол Баазан оглу соңгулда комиссиязының кежигүннерин уштап-баштап турар үеде совет эрге-чагыргага удурланган аңгы дай-

чыл алгаш, хуусаазын үзе баскаш келгенер.

Түлүш Биче-оол өлүрткен соонда, ооң өөнүң ишти Түлүш Күскелдей колхозту хүлээп алгаш, амыдыралының сөөлгү хонуктарына чедир удуртуп келди. Ол суму даргазынга база томуйлаттырып чорду. Обком партияның Пленум кежигүнү, суму, район болгаш область депутаттарына депшиттирип чораан. Мурнакчы дуржулга солчулгазы дээш Красноярск, Алтай крайларында чораш келди.

Кызымаккай шудургу чоруу дээш «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени-биле база шаңнатты. Ол орденнери «Алдан-Маадыр» аттыг чурт-шинчилел музейинде, ында шупту 17 санныг документ шыгжатынып чыдар.

Мен бодум 1962 чылда Кызылдың башкы институтун дооскаш, бүгү назынымда тыва дыл башкылап чордум. Бо материалда бистиң өгбелеривиске хамаарыштыр шын эвес чүүлдерни эде-хере сайгаргаш, шын чүүлду шынзыдып бижиирин улуг чогаалчывыстан улуу-биле диледим.

Мындыш ТЮЛЮШ,
күш-ажылдың хоочуну.

Мооң мурнунда «Шын» солуну чагыдып номчуур турган дээрден башка, бижикчизи чорбаан мен. Ынчалза-даа бо удаа бижиир ужурга таварыштым.

...Мен Түлүш Биче-оолдарның өг-бүлезиниң чаңгыс арткан уруу мен. Ачам ынчан Кызылга совет партия школазын дооскан. Авам база эгезинден дасык даргалап, херээжен чонну эвилелдеп, фронтуга белек чыып, боду үлегер-чижек кылдыр малының хөй кезинин берген турду. Эжым сумузунга школа, эмнелге, садыг ажылдап турган. Ол үеде кончук аныак кыс Наталья Борисовна Тыртык-Кара өөнүң ишти-биле башкылап ажылдап кээп турду, мээң ада-иемниң эки-багын чугаалап берип болур кижилер ол.

Ынчан 1949 чылдың январь 15-те ийи дугаар соңгулда болуп турган. Оон бээр ам 56 чыл эрткен. Ынчалзажок мээң ада-ием арага-дары ижер хамаанчок, чокшуп-кыржып безин чорбаанын бадыткаар мен. Бо херек арагалаашкын үезинде болган дээни шынга дүүшпес. Мээң ада-иемге хамаарышкан шын эвес чүүлду сайгаргаш, харыдан бээринге улуг идегел болгаш бүзүрел-биле бижидим.

Серен БИЧЕ-ООЛ.

Улуг-Хем кожунунуң Хайыракан суур.

2005 чылдың июнь 18-те №66 (17014) «Шын» солунда К-Э.К. Кудажының «Тывыкы, Тока, Салчак Калбакхөрекович» деп материалында Түлүш Биче-оол Баазан оглу мээң ачамның кады төрөөн хеймер дунмазы акым, а ооң өөнүң ишти Түлүш Күскелдей Кончук-овна мээң чаавам болур. Кажан мээң ада-ием «кызыл-дустай» бергенде, 8 алышкы ескүс арткан бис. Акым бир дунмазы-биле чугаалашкаш, бисти 4-4 кылдыр үлежип алгаш азыраан улус. Мен Түлүш Биче-оолдарның өг-бүлезинге өстүм. Ол өг-бүле боттары 2 кыстыг. Бистерни 4 өскүстү боттарының 2 кызы-биле дыка эки кылдыр кижизидип өстүрдүлөр. Ол үениң кижилериниң иштики сагыш-сеткили хөлчөк чымчак. Кажан мен школага өөренип турумда, мээң өөредилгемни чеже-даа ажыл-агыйы чай чок турда, ыяа-выла хынаар турдулар. Шулүктеримни, ырларымны, тоолдарымны шын сеткилим-биле күүседип турганымны амдыгаа дээр утпас мен. Мээң ада-иемниң орнунга ада-ие болган улус ол.

Биче-оолдарның 2 кызының бирээзи ам чок, а бир угбам 74 харлыг. Ол ада-иези ышкаш ажыл-чын, хүндүлүг дыштанылгада мал-маган азыравышаан, урууларының ажы-төлүн азыражып, дузалажып олурар. Ооң адын Биче-оол Серен Түлүш уруу дээр.

«Боттанган күзел» деп С.К. Токаның шизиниң кол маадырлары Түлүш Биче-оол Баазан оглу биле Түлүш Күскелдей Кончук уруу Совет Чазаанга, Коммунист партиязынга шынчы бердинген ак сеткилдиг өг-бүле. Шаанда улус төрөл-бөлүк аайы-биле чер болгаш мал ажыл-агыйлыг чораан. Ол үеде Түлүш Биче-оол МЧАЭ болгаш арбан даргалап чораан. Удуртур ажылга салым-чаяанныг, бурунгаар көрүштүг, быжыг турсоруктуг, эртем-билигилг кижилер чораан. Өөнүң херээжен ээзи Түлүш Күскелдей Кончук уруу ол үеде дасык (херээженнер) даргазы

Юбилейге уткуштур

Онзагай аваалгырын көргүскен

Кандыг-даа байырлар болгаш юбилейлер спортчу оюннар болгаш уран чүүл көрүлдери чокка чалгаарчы болгаш чонга билдиртпейн эрте бээр. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус Сергей Күжүгетович Шойгунуң үндезилеп тургусканы Онза байдалдар яамызы бо чылдың декабрь айда 15 чыл оюн

Ук яамының чер-черлерде ажилдакчылары 15 чыл болган байырларын демдеглеп эрттирери-биле янзы-бүрү хемчеглерни организаптап эрттирип турар. Аңаа чижек кылдыр эртен дыштаныр хуннерде Кызыл хоорайның өрт өжүрүкчүлериниң шаңналы дээш организаптап эрттиргени ажык спортчу маргылдаазын хамаарыштырып болур.

Маргылдаа эгелээр мурнунда өрт өжүрүкчүлериниң аңгы-аңгы хевирлиг өрт өжүрер машиналарын делгей чыскаап тургускан болгаш машина бүрүзүнүн ниити характеристиказын ында бижип айтыкан. 230 аът күштүг «Урал» автомашина 7 кижил олуттук, шахта 80 километрни маңнап эртер, 6000 литр сугун бодунга ап чоруур аргалыг. Ооң чанында турар «Зил» шахта 90 километрни эртер, 3200 литр суг ооң доскаарынче кире бээр. Ооң чоогунда турар «Газельге» 500 литр суг кудар дээш, оон-даа өске. Чыскаап тургускан б аңгы хевирниң автомашиналары бот-бодундан ылгалып турар онзагай шынарларлыг.

Маргылдаага ниитизи-биле алды команда киришкен. Олар үш аңгы хевирге бот-боттарының эрес-кашпагайын көргүскеннер. Баштай 100 метр хемчээлге өрт өжүрер дериг-херекселдин тудуп алгаш, шаптараазынныг орукка суг чажар шлангыларны үлеп маңнаар ужурлуг.

Бо удаада Кызыл кожунун өртчүзү Артыш Ховалыг ук хемчээлди 20,72 секунда иштинде эрткеш, тиилекчи болган. Шийткел күүседир эргелдин (УИН) төлээзи Николай Михиенков тиилекчиге бир секунда четпейн, ийги черни ээлээн. Ынчалза-даа Н.Михиенков дөрткү каътче өрт өжүрер автомашинаның шөйү каан чадазы-биле үнеринге өскелерден шылгааран. Дөрткү каътче ол 21,78 секунда үе иштинде өскелерден шалыпкын үе халаан. Кызыл хоорайның ийи-

демдеглеп эрттирер. Бо үениң дургузунда чеже-чеже айыыл-халапты чайладып, чеже-чеже кижиниң амы-тынын ол яамының чер-черлерде ажилдакчылары камгалап алдыган чүве. Ону салаа басып санаары болдунмас.

ги командазының кежигүну Сайдаш Чыпсынмаа үе-биле (22,23 сек.) озалдап, ийги черни ээлээн. Үшкү шылгалданың дүрүмү мындыг: 30 хире метр черде турган өрт өжүрер машина кырында шөер чаданы ийи кижил дүжүргеш, маңнавышаан келгеш, үшкү каътче шөйгеш, хөлчөк дүрген бирээзи маңнап үнер ужурлуг. Бо удаада Кызыл хоорайның бирги команданың кежигүнери Евгений Пономарев биле Роман Саяты (24,56 секунда) бирги черни алган. Кызыл хоорайның ийги команданың кежигүнери Сайдаш Чыпсынмаа биле Игорь Байыр-оол тиилекчилерден бир секунда озал-

дер албанның хоочуну 80 харлыг Сундуй Чалзапович Куулар ол-ла бүгүнү сонургал-биле көргөш:

— Мен 1943 чылда Тыва Арат Республиканың өрт өжүрер албанының дайынчызындан эгелээш, 1982 чылга чедир ажилдап, ук албан чериниң даргазының оралакчызынга чедир депшидим. Мээн ажилдап эгелээш чылдарымда 20 хире өрт өжүрүкчүзү, дөрт машина, дөрт аът турган. Доскаарлыг тергелеп каан аъттарга суг сөөртүр. Өрт болу берген таварылгада коңгаларны кыңгырады соктавышаан ыңай боор чүве-ле болгай — деп чугаалай-дыр.

Россияның Онза байдалдар яамызынче өрт албанының каттыжып киргениндиндиг-ла үр болбаан. Ол үениң дургузунда чаа-чаа хевирниң өрт өжүрер машиналарының көстүп кээп турары дээр-ле ук яамының ажылы эки чоруп турарын бадыткап турар. Онза байдалдар яамызының бүгү техниказын, дериг-херекселдерин тайылбырлап чугаалаар чүве болза, мырыңай тоолчургу чүве-дир ийин... Ындыг яамыны билдилег удуртуп орап сайытка Россияның Маадыры, армия генералы деп хүндүлүг атты тыпсып, улуг албандуужаалга солчулга чокка олуртуп турбайн канчаар.

— Спортчу оюннар кожун, республика чергелиг эрткилээн. Бо дээр-ле сөөлгү маргылдаа-дыр. Онза байдалдар яамызының 15 чыл болган юбилейинге уткуштур янзы-бүрү хемчеглер бо чылдың декабрь 27-ге чедир чер-черлерге эрткилээр. Уран чүүл көрүлдери дээш, оон-даа солун чүүлдер бистиң мурнувуста планнаттыган — деп, Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада эргелелинч оралакчы даргазы Николай Мыйтын-оолович Монгуш тайылбырлады.

Маргылдаа соонда тиилекчилерни шаңнап-мактаан.

Иван ИРГИТ.

Өрт өжүрүкчүлериниң спортчу маргылдаазы

дап, ийги шаңналдыг черни ээлээннер.

Өрт өжүрүкчүлериниң аразынга болган маргылдаага команда талазы-биле бирги черни Кызыл кожунунң найыралдыг командазы ээлээн. Тандыжылар биле Кызыл хоорайның №1 командазы ийги, үшкү черлерге төлөптүг болганнар.

Маргылдаа төнгөн соонда, өрттү амгы үениң дериг-херекселдери-биле канчаар өжүрерин чыылганнарга сонургаткан. Ооң соонда тускай хачы-биле урелик «Москвич» марканың салонун канчаар үзе кезерин көргүстү. Бичежек электрошимчедикчини хөделдирикеш, аңаа кошкан хачы-биле бичи-ле када салонну үзе-чаза кезип кааптар болду. Бистиң чуртта чеже-чеже кижил автоаварияга таварышпайн турар деп. Автоаварияга таварышкан кижиниң мага-бодун уштуру берге таварылгада ажыглар дериг-херексел деп билзе чугула.

Мээн чанымга турган өрт өжү-

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс Кара-Сал Оолак Даржаа огул 2005 чылдың сентябрь 26-да чырык чер кырынга төрүттүнгениндан бээр мугур 70 харлаар. Ооң күш-ажылчы базымы чыварлыг чурту — Дагыр-Шемиге эң баштай тургустунган. «Коммунизмче орук» колхозтун колхозчундан эгелээш, удуртуп ажалга ол Ленинчи комсомолдан эгелээш, ажылчы чоннар депутаттарының Чыргакы көдээ совединиң күүсекчи комитединиң секретарына, даргазынга каш удаа сонгуттуруп ажилдаан. Партия, профсоюз болгаш көдээ ажил-агый органнарынга үр чылдарда ажилдап чораан.

Эрге-чагырганың тус черниң күүсекчи органнарынга 20 ажык чылдарда ажилдаан, «Чыраа-Бажы» совхозтун Хорум-Даг салбырының башкарыкчызынга, «Большевик» совхозтун партия комитединиң секретарына, Чыраа-Бажы сумузунун баштайгы чагырыкчызынга ажилдаан. 2005 чылдың июль 3-те болган сонгудаларга ол Чыраа-Бажы суурнуң Төлээлекчилер хуралының депутатынга сонгуттурган.

Ол 2 оол, 5 кыстарның, 27 бичи чаштарның ынак ачазы, кырган ачазы. Ол төрүттүнген хүнүн 2005 чылдың октябрь 7-де Чыраа-Бажыга эрттирер. Ынчангаш ачавыска быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, узун назынны сеткиливис ханызындан күзевышаан, байырывысты чедирип, черге чедир мөгейдивис.

Хүндүктел-биле,

огул Н.О. Кара-Сал, кыстары: Салбак, Чечек, Чодураа, Долаана, Солаана.

РФ-тиң социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада күрүнө албан чериниң дыңнадыры болза, 2005 чылдың сентябрь 28-30-де Московская кудумчузунда ТР-ниң Күш-ажыл яамызының №2 бажыңының бир дугаар каътта конференция залына 09 шактан 16.00 шакка чедир «Красноярскиниң протез-ортопедия бүдүрүлгези» ФККБ-ниң үнүүшкүнүг бригадазы протез-ортопед кылыглар бээр болгаш хемчээр, чагыглар хүлээп алыр.

Келир күзелдиг инвалидтер дараазында документилерни бодунга ап алыр:

— Социал камгаладылга фондузунуң салбырындан шынзыдылга

— дараазында документилерниң хоолгазы:

1. Паспорт
2. Инвалид болганының дугайында МСЭ-ниң справказы
3. Бот хууда реабилитация программы.

Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң шийтпиринге үндезилеп, Улуг-Хем кожунунуң Чааты сумузунуң «Кварц» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң 2005 чылдың сентябрь 26-дан эгелеп дүшкенин дыңнаттывыс.

КАИ дыңнадып тур

ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ бо чылдың август 22-де ТР-ниң Чазак Даргазының киржилгези-биле болган хуралдың протоколунда айытынганы езугаар хемчеглерни алыры-биле 2005 чылдың август 5-те ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың орук шимчээшкининге айыыл чок чорукту тургузарының талазы-биле чурттакчы чонга салган Кыйгырыын республиканың ОШАЧКИ-ниң бүгү ажилдакчыларынга тараткан болгаш ону күүседир дээш дараазында хемчеглерни алган.

Хемчетлер алдынып эгелээш

Ук кыйгырыг орук пост албанында база ОШАЧКИ-ниң ажилдакчы бүрүзүнде бар. Маңаа хамаарыштыр автотранспорттун бүдүрүлгө черлериниң (ПАТБ, АТБ-2, АТБ-1) база пассажирлер сөөртүп турар маршруттуг транспорттун чолаачыларына, ол ышкаш машина доктаар черлерге ниитизи-биле 9 ужуражылганы болгаш беседаны кылган. Автотранспорт бүрүткээшкининиң болгаш чолаачыларга шынзылга тыпсырының талазы-биле ОШАЧКИ-ге хүлээп алышкын үезинде база техниктиг хыналдалар кылып тура 74 профилактиктиг беседалар чоруттунган. Орук пост албанының инспек-

торлары орук шимчээшкини хайгаарал турар үеде база орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажытканының түңнелинде сайгарылга чоруп турар үеде 2213 хамаатыларга республиканың Чазак Даргазының чонга кыйгыры-биле таныштырган. Орук шимчээшкининиң чурумун үрээш хамаатылар хол үжүүн салып таныжып турар.

Орук озал-ондааның чылдагааннарнын чайладыр болгаш Чазак Даргазының чонга кыйгырыын таныштырар сорулга-биле Кызыл хоорайның ажылчы коллективтеринге — 26, Эрзин, Улуг-Хем кожуннарга — 11, Бай-Тайгага — 13, Ак-Довуракка — 3, Би-Хемге — 12,

Барыын-Хемчикке — 17 профилактиктиг беседалар кылдыган.

Ол ышкаш орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагываанының түңнелинде болуп турар онза аар озал-ондактарны массалыг информация чепсектеринге профилактиктиг ажилдар чорудары-биле чырыдып турар. Парлалгага 3, телевидениге 3 материалды белеткээш болгаш үндүрген.

2005 чылдың август 29-та ТР-ниң Чазак Даргазының киржилгези-биле болган хуралдың протоколунда айытынганы-биле хемчеглерни алыр дээш сентябрь айда чарлаттыган Бүгү-российжи профилактиктиг «Внимание — дети!», «Автобус», терроризмге удур «Мак» операцияларга ин-

спекцияның ажилдакчылары идепкейлиг кижип турар.

Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажыткан таварылгаларны илередир ажил уламчылаар болгаш ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының 2004 чылдың декабрь 27-де хүлээп алганы «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң дугайында» хоойлуунда көрдүнгени езугаар онза аар озал-ондактарны болдурбас сорулгалыг профилактиктиг ажилдар чоруттунар.

Э.ХААЖЫК.

ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң начальниги, милицияның полковниги.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлан 2 ама.

Тираж 7794. Чагыг 107.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээш. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентиленин типогрфиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.